

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети
Тайлоқ тумани Педагогика коллежи**

Ш.Файзуллаев, И.Раззоқов

ПСИХОЛОГИЯ

(Педагогика коллежлари учун ўқув услубий қўлланма)

(I - ҚИСМ)

3141601 – Бошланғич таълим

3141602 – Мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар

3141001 – Муסיкий таълим

3141901 – Жисмоний тарбия ва болалар спорти

СамДУ ўқув-услубий кенгашининг 2008
йил ____ февралдаги йиғилиши № ____
қарори билан нашрга тавсия этилган.

Самарқанд - 2008

Шариф Файзуллаев (СамДУ Педагогика ва психология кафедраси доценти), Ибодулло Раззоқов (Тайлоқ тумани Педагогика коллежи директори). «Психология» (Касб-хунар коллежи талабалари учун) ўқув-услугий қўлланма. -Самарқанд: СамДУ нашри, 2008 йил. -140 бет.

Психологиядан ўқув-услугий қўлланмаси жаҳон психология фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда ўзбек миллий психологиясининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёзилган. Унда психологик жараёнларга мустақиллик мафкураси нуқтаи назаридан ёндашилиб, уларнинг илмий ва амалий аҳамиятига доир хулосалар асосланган. Психологик жараёнлар қизиқарли маҳаллий мисоллар асосида раво тил билан тасвирланган.

Ушбу ўқув-услугий қўлланма, касб-хунар коллежи психология фани ўқитувчилари, педагогик йўналишдаги коллежлар ва олий таълим талабалари, ҳамда магистрлар, аспирантлар, илмий-тадқиқотчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар: СамДУЧТИ доценти, психология фанлари номзоди Э.Искандаров.

Сам. ш. Сиёб педагогика коллежи психология ўқитувчиси Г.Амирова.

СамДУ Педагогика ва психология кафедраси доценти, п.ф.н. С.Ўтаназаров.

**Педагогика фанлари доктори,
профессор Н.Шодиев таҳрири остида**

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини жаҳон миқёсида йил сайин барқарорлаштириб борар экан, унинг истиқболи бугунги авлодни билимдон, маънавий жихатдан баркамол инсонлар бўлиб етишишига боғлиқдир.

Жамиятимизнинг янгиланиши ва демократлашуви Ўзбекистонда юз бераётган ижтимоий сиёсий иқтисодий ўзгаришлар муносабати билан ёш авлодга таълим тарбия бериш сифатларини оширишга бўлган ташкилий педагогик, психологик ёндошувунинг такомиллашувига алоҳида эътибор бериларди. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси олий мажлиси IX сессиясида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ўқув дастурини замонавий талабларга мослаштириб истиқбол ва келажагимизни кўзлаган ҳолда тузиб олишимиз ва жорий этишимиз зарур дейилган [2]. Шунга мувофиқ талабалар академик лицей ва касб хунар коллежларида мутахассисликка йўналишлар бўйича чуқурлаштирилган дастурлар асосида билим оладилар.

Таълимнинг янги моделида жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахсни шакллантиришга эътибор берилган экан [3], психология фанининг вазифалари ҳам малакали мутахассисликлар сифатида ўзлигини ўз қобилиятлари, индивидуаллиги, шахсий фазилат ҳамда хислатларини билган тарзда таълим фаолиятини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий ифойдали меҳнатнинг барча соҳаларида иқтидорли касб соҳаси сифатида фаолият кўрсата оловчи шахсларни таркиб топдиришдир.

Ўқувчиларни мустақил Ўзбекистонимизнинг билимдон етук авлодини тайёрлашда ёшларнинг индивидуал психологик ва ёш хусусиятларини билиши, психологик ҳолатларини тушуниб, юрагига йўл топа билмоғи каби муҳим педагогик қобилиятларга эга бўлишида психология фанларини эгаллашнинг аҳамияти муҳимдир. Психология фанининг олдида турган асосий мақсад ўқувчиларни ўрта махсус таълимда ҳозирги замон психологларини илмий ёндашишлари билан шунингдек турли ёшдаги инсонларда ўқиш жараёнида шахс фазилатларини шакллантириш қонуниятлари ҳамда касбий малакаларини эгаллаш хусусиятлари билан таништиришдир. Инсонни жамиятимиз учун тўлақонли, фаол, баркамол шахс сифатида шакллантириш самарадорлигини янада оширишда психология илми ва унинг амалиётда тўғри йўналишга эга бўлиши жуда муҳимдир.

Мазкур қўлланма айти шу тамойиллар замирида касб-хунар коллежларида психология фанларини ўқитишнинг замонавий концепсияси ҳамда замирида касб-хунар коллежларнинг «Психология» фани дастурлари асосида яратилган.

Хулоса ўрнида Президентимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтириш мумкин: «Бугунги ижтимоий тараққиёт, информацион

инқилоб, глобаллашув жараёнида яшар эканмиз, юртимизда яшаётган хар бир инсон аввало ўниб-ўсиб келаётган янги авлодни хар томонлама баркамол, иродаси бақувват иймони бутун бўлиб вояга етишиши хаётий заруриятдир».

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ. ЯНГИ ДАВР ПСИХОЛОГИЯСИ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ТУРЛИ БОСҚИЧЛАРДАГИ ТАЪРИФИ

Психология термини грек тилидан олинган бўлиб, икки қисмдан - *psuhe* ва *logos*дан иборат. *Psuhe* қисми ўзбек тилида руҳ, жон, *logos* қисми эса, илм, фан, таълимот маъноларини беради. Улар бириктирилганда руҳ ёки жон Ҳақидаги фан деган мазмунни англатади.

Шуни таъкидлаш лозимки, философия, физиология, геометрия, география терминларида бўлганидек, психология терминининг ҳам фан сифатидаги мазмунини ўзбек тилига тўғридан-тўғри таржима қилиб бўлмайди. Чунки сўзма-сўз таржимасидан маълумки, психология руҳ ёки жон мавзuida баҳс этувчи фан эмас.

Ҳар бир шахс ўзининг кундалик фаолиятида бир қанча одамлар билан учрашади, улар билан муомалада бўлади. Уларнинг баъзилари шахсга ёқимли, ҳаяжонли таъсир ўтказади, баъзилари эса, аксинча бундай хусусиятга эга бўлмайди. Шунинг учун ҳам шахс ўзини баъзиларга яқин тутаяди, баъзилардан олиб қочаяди.

Шахс турмушдаги воқеа-ҳодисаларга, турли-туман факт ва предметларга ҳам бир хилда муносабатда бўлавермайди. Уларнинг баъзилари шахсни ўйлатади, ҳис-ҳаяжонга солади, уни қизиқтиради, баъзиларига нисбатан эса шахс бепарво муносабатда бўлади.

Баъзи таъсиротлар шахсга хузур-ҳаловат бағишлайди, унинг руҳини тетиклаштиради, кайфиятини яхшилади, айримлари эса шахсга нохуш таъсир қилади ва унда турли-туман руҳий кечинмаларни вужудга келтиради. Айрим шахсларнинг ножўя қилиқлари бошқаларда антипатик ҳисларни кўзғайди, ғазабини келтиради.

Жамиятимиз аъзоларидаги юксак ахлоқий инсоний фазилатлар-меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, байналминалчилик, жамият бахт-саодати йўлидаги ҳалол меҳнат, жамоатчилик, ижтимоий ва шахсий ҳаётда ҳалоллик, ростгўйлик, оддийлик, камтарлик каби сифатлардан завқланамиз.

Инсон ўзини ўраб олган социал муҳитда яшайди ва ҳаракат қилади. У ҳар қандай эҳтиёжга муҳтождир ва уни қаноатлантиришга (қондиришга) интилади. Теварак-атрофдаги муҳитдан ҳар хил ахборотлар (информациялар) қабул қилади ва ўзини шунга мувофиқлантиришга ҳаракат қилади. Дунёдаги реал образларни миёсида онгли шакллантиришга киришади, шунга қараб ўзининг шу муҳитда қандай ҳаракат қилиш кераклиги тўғрисида, у ёки бу воқеага қандай ёндашиш учун режалар тузаяди. Ўзининг олдига қўйган мақсадларини ўз ҳаракат натижаларига солиштириб кўради, ўз бошидан жуда катта ҳиссий (эмоционал) ҳолатни кечиради. Ҳаёт фаолиятидаги баъзи камчилик ва хатоликларни тўғрилаш йўллари ахтаради. Бунинг учун уйлайди, фикр юритади, ҳаяжонланади. Баъзан ўзини тута олмай пессимизмга берилиб кетади. Ниҳоят, ўзини тутиб олади, ўз олдига қўйган мақсадга эришишига бутун кучини қаратади.

Мана шу ҳолатларнинг ҳаммаси кишининг психик фаолияти ҳисобланади. Ана шу психик фаолият қонунларини ўрганувчи фан психология фанидир.

Психология фанининг ўз олдига вазифа қилиб қўядиган проблемалари жуда хилма-хил бўлиб, у энг аввало, психик фаолиятнинг асосий қонунини белгилаш, унинг ривожланиш йўллари аниқлаш, ҳар бир психик процесснинг асосида қандай механизм борлиги, унинг ўзгариш жараёнларини очиқ бериш масалаларини ўрганади. Психология психик фаолиятнинг у ёки бу шароитда қандай рўёбга чиққанлигини ўрганиш билангина шуғулланиб қолмасдан, бу жараёнларни қандай бошқариб бориш масалаларини ҳам илмий асосда ўрганади. Шунинг учун ҳам илмий психология бошқа барча ўрганилаётган предметлар орасида энг асосий фанлардан ҳисобланадики, унинг жамият ривожланиши билан аҳамияти янада ортиб ва такомиллашиб бораверади.

Турли мазмундаги таъсиротлар туфайли пайдо бўладиган ҳиссий ҳолатлар психик (руҳий) ҳаётимизнинг турли-туман кўринишларидирки, буларнинг ҳаммасини психология фани, жумладан, умумий психология ўрганади.

Ташқи муҳит таъсиротлари билан муносабатда бўлиш туфайли одамда вужудга келадиган руҳий (психик) ҳолатларнинг йиғиндисини психика деб юритилади.

“Психика” термини юнон тилидаги псухикос (руҳий, жонга оид) сўзидан олинган бўлиб, юксак даражада ташкил топган тирик материя - бош миyanинг объектив оламни сезгилар, идрок, тасаввур, хотира, ҳиссиёт, иродавий ҳаракатлар каби формаларда акс эттириш демакдир.

Психология тарихида психиканинг пайдо бўлиш проблемасига оид бир қанча фикрлар мавжуддир. Булардан бири философия тарихида Декарт номи билан боғлиқ бўлган “антропopsихизм” назариясидир. Бу назариянинг моҳияти шундаки, у психиканинг пайдо бўлишини одамнинг пайдо бўлиши билан боғлайди ва психика фақат одамларда мавжуддир деган ғояни олға суради. Бу психиканинг пайдо бўлиши проблемасига бир томонлама ёндашишдир.

Психология тарихида психиканинг пайдо бўлиши ҳақида яна бир қанча турли-туман фикрлар бор. Узоқ асрлар давомида психика (руҳий ҳаёт) ва унинг пайдо бўлиши, тараққиёти масалаларига ҳар хил нуқтаи назардан ёндашиб келинди. Бундан миллиард йиллар бурун неорганик (жонсиз) материя негизида органик (жонли) материя вужудга келди. Руҳий ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ана шу даврдан бошланди. Узоқ тарихий давр жараёнида ривожланган жонли организм оддий хужайрадан олий босқичгача - инсонгача бўлган тараққиёт даврини босиб ўтди.

Психиканинг тараққиёти унинг ҳаракати, ўзгаришидир. Қадимги философлар руҳий ҳодисаларнинг ривожланишини турлича талқин этиб келдилар, уни илоҳий кучга боғлаб тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Масалан, грек философи Фалес (эрадан аввалги 624-547 йиллар) одамнинг руҳий ҳаётини буғ шаклида тасаввур қилган ва унинг асосида сув ётади деган. Анаксимен эса (эрадан аввалги 588-525 йиллар) руҳий ҳаётнинг манбаи ҳаводир деб таълим берган. Гераклит (эрадан аввалги 544-488 йиллар) руҳий ҳаётнинг манбаини олов деб тарғиб қилган.

Қадимги философиянинг машҳур намоёндалари Сократ (эрадан аввалги 469-399) ва Платон (эрадан аввалги 427-347 йиллар) ҳам инсон психикаси, руҳий ҳаёти ҳақида бутунлай бошқача назарияни олға сурганлар. Уларнинг

фикрича, тана ва жон бошқа-бошқа қисмлардир. Гуёки жон инсон танасига “идеал” дунёдан киради-ю, маълум вақтдан сўнг яна ўша дунёга қайтиб кетади.

Машҳур философ Демокрит эса (эрадан аввалги 460-370 йиллар) инсон организми атомлардан ташкил топган, унинг руҳи майда атомлардан иборат деган фикрни олга суради.

Психология тарихида психика ва унинг тараққиёти ҳақида турли-туман фикрлар юқоридагилардан ташқари ҳам жуда кўп.

Психик ҳодисаларни материалистик нуқтаи назардан талқин этишда машҳур грек философи Аристотелнинг (эрадан аввалги 384-322 йиллар) хизмати каттадир.

Аристотель қадимги философлардан биринчи бўлиб психологияни алоҳида фан сифатида қаради, психик ҳодисаларга материалистик нуқтаи назардан ёндашди. Машҳур философнинг “Этика”, “Риторика”, “Метафизика”, “Ҳайвонлар тарихи” каби асарларида турли психик ҳодисаларга оид фикрлар жуда кўп. Буюк олимнинг “Жон ҳақида” номли асари психология тарихида биринчи соф психологик асардир.

Аристотель ўзигача бўлган философларнинг, жумладан, ўз устози Платоннинг психологик қарашларини таҳлил қилди.

Аристотельнинг психологик таълимотида руҳ ва тананинг ўзаро муносабати проблемаси муҳим ўрин тутди. “Руҳ, - дейди Аристотель, ўз табиатига кўра ҳукмрон асосдир, тана эса тобе нарсадир. Форма материяга нисбатан қандай бўлса, руҳ ҳам танага нисбатан худди шундай. У (руҳ) ҳаётга маъно ва йўналиш беради, руҳ таъсир қилади ва ҳаракатлантиради, тана эса таъсирланади ва ҳаракатга келади. Руҳ тирик тананинг сабаби ва манбаидир”.

Аристотельнинг руҳ ва тана муносабати оид таълимотига хос ғоя шундан иборатки, руҳ ва танани алоҳида-алоҳида қараш илмий нуқтаи назардан тўғри бўлмаганидек, руҳни бирламчи, тананинг манбаи дейиш ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу каби жузъий етишмовчиликларнинг манбаи Аристотель яшаган давр, муҳит ва шароитнинг таъсири натижасидир.

Аристотельнинг турли психик ҳодисалар ҳақидаги фикрлари ҳозирги психология фани учун ҳам муҳим назарий аҳамиятга эга. Унинг сезгилар, ҳиссиёт, иродавий ҳаракатлар, тафаккур, тасаввур ҳақидаги ва бошқа психик ҳодисаларга оид фикрлари бунинг далили ҳисобланади.

Аристотельдан кейин ҳам философларнинг психологияга оид фикрлари турлича формада баён қилиниб келинди.

Эпикурнинг (эрадан аввалги 342-271 йиллар) фикрича руҳ бутун организмга тарқалган жуда нозик жисмдир, уни ғайрижисмий дейиш алаҳсирашдан бошқа нарса эмас.

Ўрта асрларга келиб Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам Аристотелнинг психологик таълимоти ҳукмрон бўлиб қолди. Бу таълимот кейинчалик метафик ёки рационалистик психология исми билан юритилди.

Метафизик деб аталишининг сабаби шундаки, бу таълимотга асосан руҳ ғайрижисмий бир нарса деб тушунтирилади. Унинг текшириш методи қуруқ мулоҳазадан иборат бўлиб, тажрибадан ажралган ҳолда бўлганлиги учун рационалистик номи билан ҳам юритилади.

Рухнинг моҳияти, кучи, танага бўлган муносабати, тана ўлгандан кейинги тақдири масалаларида ўрта аср мутафаккирлари турли-туман мулоҳазалар баён қилдилар. Аммо, улар бу соҳада Платон ва Аристотельнинг фикрларига ҳеч қандай янгилик кирита олмадилар.

Ўрта аср психологик қарашларида Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккирлар Форобий, Беруний ва Ибн Синонинг психология соҳасидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўрта Осиё халқлари бошқа дунёвий фанлар қатори психология фани соҳасида ҳам бой меросга эга. Халқимизнинг буюк намояндалари, бутун дунёда номи тарқалган мутафаккирлар, олимлар ва шоирлар инсон руҳий жараёнларини талқин этишда ўз замонаси учун илғор фикрларни олға сурдилар. Бу мутафаккирлардан Форобий, Ибн Сино ва Берунийларнинг психология соҳасидаги фикрлари, миллий психология тарихи ва ҳозирги мустақиллик даври учун ғоят катта аҳамиятга эгадир.

IX - XI асрларда ижод этган мутафаккирларимиз ҳаёти Ўрта Осиё, умуман яқин ва Ўрта Шарқда иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган, ҳар хил ижтимоий табақалар ўртасида курашлар авжига чиққан, турли-туман ғоявий оқимлар орасида кескин курашлар бошланган бир даврга тўғри келди.

Шу даврда ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги каби инсон руҳи (психикаси) ни талқин қилиш борасида ҳам турли йўналишлар ва оқимлар ўртасида кескин кураш кетар эди. Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий ижоди материалистик йўналишни янада ривожлантириш, мустаҳкамлашда алоҳида аҳамият касб этди.

Абу Наср Форобийнинг (874-950) психология соҳасидаги қарашлари унинг фалсафий фикрлари билан чамбарчас боғлангандир.

Форобий материя ҳақида фикр юритар экан, унинг реал нарса ва ҳодисаларнинг асосини ташкил этишини ва кейинчалик мустақил ривожланганлигини исбот қилишга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, материя - реал нарсаларнинг моддий бошланғичидир, бу бошланғич, асосан тўрт элементдан - тупроқ, сув, ҳаво ва оловдан иборатдир. Булар содда субстанциялар бўлиб, уларнинг хусусиятларини кўрсатиб, олов иссиқлик, ҳаво жуда тез бир жойдан иккинчи жойга учиб юришлик, сув совуқлик, тупроқ қаттиқликдан иборатдир. Форобий мана шу содда субстанциялар вужудга келади деган хулосани чиқаради ва мураккаб субстанцияларнинг ўз-ўзича вужудга келмаслиги, балки унинг ривожланишида ўзига яраша қонуният мавжуд эканлиги тўғрисида фикр юритади.

Форобийнинг фикрича, содда субстанциянинг бирлашувидан аввало минераллар - неорганик жисмлар вужудга келади, ундан кейин ҳайвонот ва, ниҳоят, олам жисмлари ривожланишининг олий босқичи - инсон вужудга келади.

Олим мана шу ўсимлик, ҳайвон ва инсонга хос бўлган хусусиятларни қувват деб атайти ва уни учга ажаратади - ўсиш қуввати, ҳайвоний қувват, инсоний қувват.

Форобийнинг қувватлар тўғрисидаги фикрини ҳозирги замон терминалогияси билан айтганда -

1. Ўсиш қуввати - бу биологик жараён бўлиб, барча тирик организмларга тааллуқлидир.

2. Ҳайвоний қувват - бу физиологик психик жараён бўлиб, ҳайвонларга ва инсонларга хосдир.

3. Инсоний қувват - бу ақлий, интеллектуал жараёнлар бўлиб, фақат инсонларга хос деб тушунмоқ керак.

Форобий материяни форма - шаклга нисбатан бирламчи деб билади, чунки материя нарсанинг моддий асоси - мазмунидир, форма-шакл эса унинг (модданинг) тузилишидир. Мана шу умумфалсафий фикрлардан келиб чиқиб, олам инсон организми билан руҳий қувватлар ўртасидаги муносабатлар масаласини ҳам ёритишга ҳаракат қилади. Инсон организми ва руҳий қувватларнинг ўзаро муносабатларни худди материя ва шакл алоҳида-алоҳида яшай олмагани каби инсон организми ва руҳий жараёнлар ҳам алоҳида яшай олмайди, улар организмга боғлиқдир.

“Идеал шаҳар аҳолисининг фикрлари” асарида руҳий жараёнлар тўғрисидаги таълимотни асослаб - инсонда туғилганидан озиқлантирувчи биринчи қувват пайдо бўлиб, унинг ёрдамида инсон овқатланади, иккинчидан, сезиш қуввати пайдо бўлиб, бу қувват ёрдамида инсон иссиқ, совуқ кабиларни сезади, учинчи ҳаёл қуввати бўлиб, ҳиссий қабул этилган тимсолларнинг тартибда комбинация қилиш функциясини бажаради, тўртинчи - ақлий қувват вужудга келиб, унинг ёрдамида инсон онгли ва абстракт фикр юритади, санъат ва фан ҳақида билимга эга бўлади, ақли етадиган нарсалар билан шуғулланади, гўзалликни хунукликдан ажратиш қобилиятига эга бўлади, дейди.

Форобий инсон руҳий қувватларини иккига ажратади; ташқи ва ички қувватлар. Буларнинг турларини кўрсатади ва уларга тавсиф беради.

Ташқи қувватни; 1. Тери сезгиси. 2. Таъм билиш сезгиси. 3. Ҳид билиш сезгиси. 4. Эшитиш сезгиси. 5. Кўриш сезгиси каби беш турга бўлиб, уларнинг бевосита ташқи таъсир натижасида сезги органлари орқали вужудга келишини таъкидлайди. Буларнинг инсонга ҳам, юқори ташкил топган ҳайвонларга ҳам хос эканлигини кўрсатиб ўтади. Ички қувватлар қуйидагилардан иборатдир; 1. Хотира - тасаввур қуввати. 2. Ҳаёл қуввати. 3. Туйғу – эмоцияқуввати. 4. Нутқ қуввати. 5. Мантиқий фикрлаш қуввати.

“Ҳаёл қилиш ва сўзлаш, фикр юртиш, ақл қувватини Форобий фақат инсонгагина хос деб тўғри тушунади. Инсон ўзинанг шу қувватлара, қобилиятлари билан ҳайвонот олаmidан тубдан фарқ қилади.

Демак, олим ҳайвон психикаси билан инсон психикасининг бир томондан умумийлигини ва иккинчи томондан улар ўртасидаги фарқни тўғри тушуна олади. Психиканинг вужудга келиши ташқи дунёга боғлиқлигини, инсон организмнинг дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар таъсирига жавоб қайтаришини тушуниб етди ва ҳар бир психик жараённинг моддий асоси борлигини таъкидлади. Бу масалада у илмий позицияда туради. Хусусан, инсондаги бошқа сезги органлари ва уларнинг ҳар қайсиси алоҳида вазифани бажариши тўғрисида ва ташқи муҳитдан олинган таассуротларини марказга

элтиб, марказ уларни умумлаштириш ҳақида мукаммал фикр юритади. Лекин у сезгининг анатомик-физиологик механизмини тушуниб ета олмаган эди.

Форобий фикрича, одам организмнинг маркази юракдир. Чунки юрак бутун тана ва унинг аъзоларини қон билан таъминлайди, қон юрак орқали бутун организмга тарқалади. Иккинчи марказ миядир. Мия ҳам қон билан тирик бўлганлиги сабабли юракка бўйсунди, яъни юракдан қон олади, лекин шу билан бирга, у бутун организм ва унинг аъзоларига раҳбарлик қилади, ўз буйруғига бўйсундиради, уларни маълум мўътадилликда ушлаб туради.

Бу таълимот Аристотелнинг инсон организми аъзоларини бошқариб боровчи ягона марказ юракдир, деган фикрга қарши, масалага илмий нуқтаи назардан ёндашишдир.

Ўз даврининг забардаст олими Ибн Сино (980-1057) илмий меросида психология масалаларига ҳам катта эътибор берганлигини кўрамиз. У ўзидан илгари ўтган олимлар - Форобий, ал-Қонун, ар-Розий ва бошқаларнинг психология соҳасидаги таълимотларини мукаммал ўрганди ва ҳаттоки, махсус асарлар ҳам ёзиб қолдирди. Жумладан, “Жон тўғрисида”, “Тушни йўйиш китоби”, булардан ташқари, “Тиб қонунлари”, “Шафо берувчи китоб”, “Донишнома” ва бошқа асарларида психологияга доир кўпгина муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат этган.

Ибн Синонинг психология масалалари билан шуғулланишига биринчидан, ўзидан илгари ўтган Шарқ мамлакатлари олимлари томонидан ёзиб қолдирилган асарларни ўрганиб, фаннинг бу соҳаси бўйича ҳам ўзининг оригинал фикрларини билдириш; иккинчидан антик дунё олим, файласуфларининг таъсири ҳам катта роль ўйнади. Хусусан Аристотель Ибн Синонинг фалсафада “биринчи ўқитувчиси” эди. У Аристотелнинг “Жон ҳақида”ги асари билан яхши таниш эди; учинчидан, олимнинг медицина соҳасидаги олиб борган ишларида одам анатомияси, физиологияси ва нерв системасини яхши ўрганиш ва шу асосда ҳар хил касалликларни даволаш жараёнида кишиларнинг психик хусусиятларини билиш зарур эди; тўртинчидан, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш масалаларини тўғри ҳал қилишда психологияга мурожаат қилиш ва ундан фойдаланиш зарурлигини англаб етган эди.

Ибн Синонинг психология соҳасидаги таълимоти асосан илмий характерга эгадир, бу унинг тирик организмдаги ҳаётий биологик процессларни тушунтиришида яққол кўринади.

Буюк олим психология соҳасидаги рисоаларида қандай масала юзасидан илмий-текшириш иши олиб бормасин, аввало, текширилаётган объект мавжудми ёки йўқми эканлигини аниқлаш кераклигини ўқтиради.

Агар ҳар қандай нарса ва ҳодиса ички ёки ташқи сабаблар билан ҳаракатга келадиган бўлса, демак инсоннинг яшаши ва ҳаракатида ҳам бирорта сабаб бўлиши керак, бундай сабаблардан бири “Руҳий қувватлар” деб кўрсатади олим.

Аристотель ва Форобий каби Ибн Сино ҳам одам танаси ва “Руҳий қувватлар” материя билан шакл тариқасида бир-биридан ажралмаган ҳолда мавжуд эканлигини таъкидлайди.

Ибн Сино психика ҳайвонлар билан инсонларга хос нарса деб таъкидлар экан, ҳайвонлар психикасининг инстинктив характерга эга эканлигини, инсон эса онгли фикрловчи зот эканлигини уқтиради.

“Инстинкт”, - дейди олим,- шундай қувватдирки, бу ҳайвон онгида мантиқсиз вужудга келади...”.

Кишининг онгли ва мантиқий фикрлашида асосий марказ мия эканлигини тушуниб етди ва мия... сезилувчи суратларни идрок қилади ёки сақлайди. Хаёлда сақланган суратларни бирлаштириб ёки бўлиб иш юритади ва шу билан сезги орқали келган суратларга ўхшаган турли суратларни вужудга келтиради, - дейди у.

Бу жараёнлар Ибн Сино фикрича, нервлар воситаси билан содир бўлади, кишидаги нерв системасининг тузилишини кўрсатишга ҳаракат қилади. Олимнинг фикрича, нервларнинг бошланиш жойи бош мия бўлиб, организмнинг барча томонларига тарқалади ва шу туфайли одам ташқи оламдан бўладиган таъсиротга жавоб қайтариш қобилиятига эга бўлади.

Ибн Сино Форобийнинг сезгилар тўғрисидаги таълимотини ривожлантириб, инсонда бешта сезги (кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза ва тери-туйғу) мавжуд эканлигини, ўша сезгилар орқали, теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг таъсирига жавоб қайтарилиши, уларнинг хусусиятлари ва аҳамияти ҳақида тўхталиб, ҳар қайси сезгининг бош мияда алоҳида бошқариб борадиган маркази бор эканлигини ишонч билан баён этади . Ҳисларнинг бошланиш ўрни мия бўлиб, ҳар қайси (бош) ҳис учун таъсири пайдо бўладиган айрим орган бўлади. Масалан, кўрув маркази миянинг энси қисмида жойлашган бўлиб, бош миянинг ўнг томонидан келадиган нервлар кўз қорачиғининг чап томонига, чап томонидан келадиган нервлар ўнг томонга таралгандир. Бундай нервларнинг ... бир-бирини кесиб ўтиши ҳар иккала кўзнинг баробар тенг кўра олиш учун зарурдир, деб таъкидлайди.

Ибн Сино инсоннинг фикрлаш қобилиятига, хаёл хотираси ва ирода сифатларига юксак баҳо беради ва бу психик жараёнларнинг бир-бирлари билан мустаҳкам боғлиқ эканлигини англайди.

Айниқса, Ибн Синонинг мижозлар (темперамент) тўғрисидаги фикрлари табиий-илмий жиҳатдан диққатга сазовордир. Бу соҳадаги таълимот қадимги Греция олими Гиппократнинг (милоддан аввалги V аср) гумараль назариясига асосланади.

Ибн Сино ҳам Гиппократ каби одам танасида тўрт хил модда бор(сафро, қон, қора ўт, балғам), шу моддалардан бирортаси организмда кўпроқ бўлса, бу одам мижозининг (темпераменти) типини белгилайди. Олимнинг таърифича, элементларнинг (моддалар) ниҳоят даражада майда бўлақлардаги қарама-қарши кайфиятларининг бир-бирига таъсиридан пайдо бўлган кайфият мижоз деб аталади.

Ибн Сино киши психикасининг индивидуал хусусиятлари масаласи билан ҳам қизиқади. Унинг фикрича, кишиларнинг индивидуал фарқи улар мижозининг мўътадил ёки номўътадил бўлишига боғлиқдир. Масалан, мўътадил мижозли одамларнинг барча ҳаракатлари бир-бирига монанд, тугалланган ва

етук бўлади. Бундай типдаги одамларнинг тафаккури, хаёли ва хотираси кучли тараққий этган, ахлокли бўлади, деб таъкидлайди.

Умуман, Ибн Сино психологиянинг кўпгина масалалари юзасидан оригинал, прогрессив фикрлар қолдирдики, бу билан психология фанининг кейинги тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Беруний психология соҳасида ўзидан илгари ўтган олимлар - Форобий, Хоразмий замондоши бўлган Ибн Сино асарларини ва Ҳиндистондаги психологик фикрларни яхши ўрганиб, ҳаётий тажрибалар асосида психология соҳасида оригинал фикрлар қолдирган.

Беруний инсоннинг барча мавжудотлардан устунлигини унинг тафаккурга эга эканлиги билан изоҳлайди. Инсонда идрок, тасаввур, хаёл, хотира каби психик процессларнинг мавжудлиги ва уларни ишга солишни исботлаб беради.

Олим ўқиган, эшитган, кузатишдан олган билимларнинг киши хотирасида мустаҳкам сақланиб қолиши масаласига алоҳида эътибор беради. Шунинг учун ҳам у киши фаолиятида хотиранинг роли катта эканлигини ва унинг аҳамиятини кўрсатишга ҳаракат қилади. Берунийнинг асослаб берадиган барча нарсалар хотирада яхши сақланиб қолинади, уни тез ва осон эсга туширилади, деган фикри диққатга сазовордир.

Олим киши хотираси тўғрисидаги фикрида илмий ва диний нуқтаи назарни баён этади. У бир жойда хотира кишига “Оллоҳ таолонинг берган инъомидир” ва у ҳосил қилинмайди, деган бўлса, иккинчи бир жойда бу фикрни рад этиб, “Хотиранинг юксак даражага кўтарилиши зўр бериб ва қунт билан ишлаш натижасидир”, дейди.

XIX асрнинг охирларига келиб психологияда тарихий психология, ёш психологияси ва зоопсихология каби тармоқлар пайдо бўлди.

Тарихий психология одам психикаси ва онгининг пайдо бўлиши ва тараққиёт босқичлари масалаларини ўрганади.

XX аср бошларига келиб барча фанлар учун бўлганидек, психология фанининг тараққиёти учун ҳам кенг йўл очиб берилди. Биз XX аср психологиясини тараққиёт нуқтаи назаридан қуйидагича даврлаштиришни мақсадга мувофиқ деб топдик.

1. 20-йиллар психологияси - бу давр психологиясининг тарихида турли оқимлар ўртасидаги кураш, кучли мунозара йиллари ҳисобланади.

20-йиллар психологлари олдида бихевиоризм ва рефлексологияга қарши кураш вазифаси турар эди. Чунки бу даврда бу оқимлар кенг тарқалган бўлиб, рефлексология ҳатто олий ўқув юртларига фан сифатида киритилган эди.

20-йиллар психологиясида ҳар хил фикрларга қарши курашда психоневрология фанлари бўйича биринчи (1923 йил) ва иккинчи (1924 йил) Бутунроссия съездларининг аҳамияти катта бўлди. Бу съездларда эмпирик психология ва рефлексология вакиллари қаттиқ танқидга учрадилар ва 1930 йилга келиб бу оқимлар тугатилди.

2. 30-йиллар психологияси - бу йиллар психологияси машҳур рус психологлари Л.С.Выготский, П.П.Блонский ва И.П.Павловлар номи билан боғлиқдир. Бу даврда умумий психология, болалар психологияси ва педагогик психология соҳасида бир қанча муҳим тадқиқотлар вужудга келди.

Л.С.Выготский (1896-1934) умумий, болалар ва педагогик психология бўйича бир қанча тадқиқотлар олиб борди. 1917 йилда Москва университетининг тарих-философия факультетини тамомлагач, Гомелда илмий-педагогик фаолиятини бошлайди. А.С.Выготский 1924 йилда МГУга ишга чақирилади, шундай сўнг психология институтида, Н.К.Крупская номидаги тарбия Академиясида ишлайди. Ана шу даврда унинг психологик тадқиқотлар олиб бориш соҳасидаги фаолияти бошланади.

Одамда олий нерв психик функцияларининг пайдо бўлиши, психик процессларни ўрганиш усуллари, одам онгининг ижтимоий-тарихий моҳияти, логик хотира, ихтиёрий диққат, тушунча ва тафаккурга оид фикрлари 30-йиллар психологиясида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Л.С.Выготскийнинг “Танланган психологик тадқиқотлар” (Москва, 1966), “Юқори психик функциялар тараққиёти” (Москва, 1960) каби асарлари 30-йиллар психологиясига қўшилган муносиб ҳиссадир.

Иван Петрович Павлов (1849-1936) машҳур рус физиолог-психолог олимидир. И.П.Павлов биринчи бўлиб олий нерв фаолиятининг қонуниятлари ҳақидаги таълимотни яратди.

Рязандаги диний билим юртини 1864 йилда тамомлаб, семинарияда ўқишни давом эттиришга киришган И.П.Павловни семинария таълими қизиқтирмайди. Шундан сўнг И.П.Павлов Петербург университетига ўқишга киради. У университетда аъло баҳоларга ўқиш билан бирга илмий иш ҳам олиб боради. И.П.Павлов 1874 йилда университетни олтин медаль билан тугатгач, медицина-хирургия академиясининг учинчи курсидан ўқишни давом эттиради. Академияда ўқиш давомида 10 дан ортиқ илмий асар яратади. Бу асарлари учун ҳам у олтин медаль билан мукофотланади.

И.П.Павлов 1879 йилда ўқишни аъло баҳолар билан тугатиб, профессор С.П.Боткин лабораториясида ишлайди ва 1883 йилда медицина фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ёқлайди. 1890 йилда академиянинг профессор лавозимига кўтарилади ва 1891 йилдан бошлаб экспериментал медицина институтининг физиология бўлимини бошқаради.

И.П.Павловнинг 1904 йилда овқат ҳазм қилиш органлари соҳасидаги тадқиқотлари Нобель мукофотини олади. Шундан сўнг И.П.Павлов кенг шуҳрат қозона бошлайди. 1913 йилда унинг ташаббуси билан олий нерв фаолиятини ўрганиш учун экспериментал медицина институти қошида махсус бино қурилади ва бу ерда махсус камераларда шартли рефлекслар ўрганила бошлайди.

И.П.Павлов раҳбарлигида 1921 йилда Ленинград яқинидаги Колтуши (ҳозирги Павлово) қишлоғида биологик станция қурилди. Кейинчалик бу станция психологик тадқиқотларнинг илмий марказига айлантирилди.

Академик И.П.Павлов умрининг охиригача экспериментал медицина лабораторияси ва Колтуши қишлоғидаги биологик станцияга раҳбарлик қилди.

Шундай қилиб, академик И.П.Павлов ва унинг шогирдлари томонидан олиб борилган психологик тадқиқотлар 30-йиллар психологияси тараққиётида муҳим ўрин эгаллади ва бу даврга келиб психология фани ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди.

3. Ватан уруши йиллари психологияси. Ватан уруши даври барча фанларга бўлганидек, психология фани олдида ҳам ниҳоятда масъулиятли вазифаларни қўйди. Бу йиллар психологиясининг асосий масалалари жангчиларда ва фронт орқаси меҳнаткашларида юқори ҳарбий - иродавий сифатларнинг таркиб топишига (чидам, тоқат, қатъият, жасорат, мардлик, қаҳрамонлик, ҳужумкорлик, сақланиш, ҳарбий қуроллардан моҳирона фойдаланиш, учувчилик маҳорати, кўриш, эшитиш сезгирлиги, самимий ўзаро ҳурмат, дўстлик, биродарлик, меҳрибонлик ва ҳ.к.) муносиб ҳисса қўшишдан иборат эди. Психология фани бу каби вазифаларни муваффақият билан уддалади.

4. Ватан урушидан кейинги давр психологияси. Бу даврда барча фанлар қатори психология фани ҳам ўз тараққиёти сари дадил одимлади. Психологик билим турмушнинг барча соҳаларига кириб борди. Бунинг натижасида психология фанлари тизимида бир қанча янги тармоқлар вужудга келди. Лекин совет ижтимоий тузуми ҳукмрон бўлган бу шароитда миллий психологик хусусиятларни ўрганиш йўлга қўйилмади. Психология соҳасида йирик мутахассислар тайёрлаш учун республикамизда шарт-шароит яратилмади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ўзбекистонда психология фанини олий ўқув юртларида ўқитиш йўлга қўйилган бўлса ҳам, бу фанни ўқитишда асосан Россия психологлари томонидан ёзилган дарслик ва қўлланмалардан фойдаланиб келинди. Бу манбаларда ўзбек халқининг ва умуман Республикамиз халқларининг психологик ўзига мослиги акс этмай келди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Психология фанининг мавзуси бахсини айтинг.
2. Психикага таъриф беринг, унинг моҳиятини изохланг.
3. Психика ва онг терминларининг тафовутини айтинг, мисоллар келтиринг.
4. Психологиянинг шахсни урганиш усулларини изохланг.
5. Психологиянинг назарий ва амалий аҳамиятини айтиб беринг.

ХОЗИРГИ ЗАМОН ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ, ТАРМОҚЛАРИ

Республикамизда демократлашув жадал суръатлар билан амалга оширилмоқда. Бу жараённинг муваффақияти одамлар маънавиятидаги туб ўзгаришларга боғлиқ. Одамлар кундалик ҳаётдаги икир-чикирларни қанчалик тез ва тўғри идрок қилсалар, жамиятимизнинг маънавий муҳити шунча тез ривож топади ва юксалади. Турмушнинг шу талабига асосланган ҳолда психология фанида турли тармоқларга бўлиниш юзага келди. Бунинг натижасида умумий психологиядан даставвал болалар психологияси, медицина психологияси, санъат психологияси каби соҳалар ажралиб чиқди. Кейинчалик объектив заруриятга асосланган ҳолда бу ажралиш янада жадаллашди. Психология фани олдида ҳаёт ва турмуш томонидан янги-янги вазифалар қўйила бошлади. Бу янги вазифалар, биринчидан, республикамизда юзага келган янги ижтимоий муҳит, мустақиллик шароити туфайли бўлса, иккинчидан, мамлакатимиз халқлари онгидаги сифатий ўзгаришлар истиқлол мафкураси туфайли содир бўлди. Бу икки ҳол инсоният тарихида янги

мазмундаги ўзаро муносабатларни ва янгича фаолият формаларини вужудга келтирди.

Мустақиллик туфайли жамият ҳаётида юз берган ўзгаришлар натижасида психология фанининг янги замонавий тармоқлари юзага келди. Бу янги тармоқлар жумласига бошқариш психологияси, авиация психологияси, космик психология, фермер психологияси, мулкдор психологияси, тижорат психологияси ва ҳ.к.лар киради. Шуни айтиш керакки, бу тармоқлар орасида эндигина шакллланаётган, бугуннинг долзарб муаммоларини ечишда назарий ва амалий аҳамияти катта бўлган соҳалар ҳам бор. Фермер психологияси, мулкдор психологияси, раҳбар психологияси кабилар шулар жумласидандир.

Ҳозирги замон психологиясининг турли тармоқларга бўлиниши психология фанига бошқа фанларнинг кўрсатаётган фаол таъсирига ҳам боғлиқдир. Масалан, фалсафа, иқтисод назарияси, физика, математика, биология, адабиёт фанларининг ривожланиши давомида ўз моҳияти жиҳатидан психологик муаммолар туғилади. Бу муаммолар шу фанларнинг услублари асосида ўрганилади. Айрим ҳолларда эса, бундай муаммоларни ҳал этишда психологик услубларга мурожаат қилишга тўғри келади. Бунинг оқибатида ҳозирги замон психологиясида тобора янги-янги соҳалар ва йўналишлар юзага келмоқда.

Ҳозирги замон психологиясида турли соҳаларнинг юзага келиши жамиятимиз ҳаётида юз бераётган мураккаб ўзгаришлар билан боғлиқ. Чунки психология фанининг объекти одамдир. Одамни ўрганишнинг зарурлиги шундаки, у жамият ишлаб чиқаришнинг асосий элементи, ижтимоий муносабатларнинг субъектидир. Одамнинг ташқи муҳит билан муносабатларига боғлиқ ҳолда унда турли-туман фазилатлар намоён бўлади.

Умумий психологиянинг мундарижаси психология фанига кириш; психика ва онгнинг тараққиёти; ҳозирги замон психологиясининг аҳволи, тузилиши ва усуллари; шахс ва фаолият; шахслараро муносабатлар; руҳий ҳолатлар; шахснинг индивидуал хусусиятлари каби мавзуларни ўз ичига олади.

Иккинчи муҳим соҳа б о л а л а р психологиясидир. Бу тармоқ боланинг туғилишидан бошлаб мактаб ёшигача бўлган даврда психик жиҳатдан ривожланишини ўрганади. Болалар психологиясини ўрганишнинг ҳозирги кундаги аҳамияти жуда катта. Чунки болалар психик тараққиёти ўзига хос қонуниятларга асослангандир. Шунингдек, болалар асосан ўйин фаолияти жараёнида психик жиҳатдан ривожланади. Шу нарса ҳам эътиборга лойиқки, кичик ёшдаги болаларнинг шахсий хусусиятлари ва инсоний фазилатлари ҳали таркиб топмаган бўлади. Бунинг натижасида улар идрок қилаётган нарсаларнинг мазмунини ўзларича таҳлил қилиб, тўғри тушуна олмайдилар.

Умумий психологиядан ажралиб чиққан йирик ҳажмдаги мустақил соҳалардан бири п е д а г о г и к психологиядир.

Педагогик психология турли ёшдаги ўқувчиларнинг таълим ва тарбия жараёнида психологик жиҳатдан тараққий этиш қонуниятларини, мактаб ўқув фанларининг илмий ва тарбиявий самарадорлигини ошириш йўлларни, ўқувчиларнинг билимларни онгли ва мустақкам ўзлаштиришининг психологик асосларини ўрганади. Бундан ташқари, педагогик психология ўқувчиларнинг

психик тараққиёти билан мактаб таълими ва тарбияси ўртасидаги муносабатни, таълим ва тарбия жараёни маҳсулдорлигини ошириш усуллари асослаш йўллари тадқиқ этиш мавзусини ҳам ўз ичига олади.

Психология фанлари тизимидаги муҳим соҳалардан бири **м е х н а т** психологиясидир. Ҳозирги вақтда меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқаришни оқилона ташкил қилиш ишлаб чиқарувчиларнинг психологик имкониятларини аниқ билишни тақозо этади. Бу талаб туфайли меҳнат психологияси алоҳида тармоқ сифатида шаклланади.

Психология фанлари тизимида меҳнат психологиясига жуда яқин бўлган тармоқ **и н ж е н е р л и к** психологиясидир. Инженерлик психологияси ишлаб чиқариш жараёнида одам ва машина ўртасидаги муносабатларни ўрганади. Ҳозирги замон автоматлаштирилган техника иншоотларини бошқаришда инсон психик фаолиятининг юқори имкониятларини аниқ билиш зарур. Бунда одамларнинг сезгилари, идроки, диққати, тафаккури, ҳиссиёти, хаёли, иродаси каби психик сифатларининг қудрати ғоят катта роль ўйнайди.

Мустақиллик ва жамиятнинг демократлашуви шароитида муҳим илмий ва амалий аҳамиятга молик соҳа **и ж т и м о и й** психологиядир.

Одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, инсон шахсининг таркиб топиш қонуниятлари, шахснинг психологик тузилиши, ижтимоий муҳит ва шахс, гуруҳ, жамоа, жамиятлараро муносабатларнинг кўринишлари, гуруҳга хос бўлган ижтимоий психологик муаммолар, илмий психология масалалари, оммавий алоқа, оммавий ахборот, одамнинг одам томонидан идрок қилиниши одамлараро ўзаро таъсир, бу таъсирнинг манбалари, турлари, одамнинг ўз-ўзини англаши, ўзига баҳо бериши, жамоада нормал психологик иқлимни таъминлаш йўллари, раҳбар психологияси, раҳбар шахсининг намунавий моҳияти ва оломон психологияси каби психологик ҳоллар бугунги ижтимоий психологиянинг долзарб муаммоларидир.

Ҳозирги кунда муҳим амалий аҳамиятга молик соҳа **тиббий** психологиядир. Бу тармоқ ҳакимлик фаолиятининг психологик асосларини, хулқ-атворини ҳамда бемор ва ҳаким ўртасидаги мулоқотлар мазмунини ўрганади. Эндиликда тиббиёт психологиясининг психик ҳодисалар билан миядаги физиологик тузилмалар ўртасидаги муносабатларни ўрганувчи **нейропсихология**, одам психик фаолиятига таъсир қилувчи **доривор моддаларни ўрганувчи психофармакология**, беморни даволаш учун унга психик жиҳатдан таъсир қилувчи воситаларни ва улардан фойдаланиш йўллари ўрганувчи **психотерапия**, беморга сўз орқали таъсир этувчи **логотерапия**, одамнинг руҳий соғломлигини таъминлаш тadbирлари тизимини ишлаб чиқарувчи **психопрофилактика** ва **психогигиена** каби ички соҳалари ҳам бор.

Ҳуқуқ тизимини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган психологик муаммоларни ўрганувчи соҳа **ҳ у қ у қ** психологиясидир. Ҳуқуқ психологияси ҳам ўз навбатида бир қанча қисмлардан иборат; жиноятни очиш жараёнида қатнашувчи шахсларнинг хулқ-атворида содир бўлувчи психологик ҳолатларни(гувоҳ психологияси, айбланувчи психологияси, сўроқ жараёни психологияси) ўрганувчи **суд психологияси**, жиноятчи шахсининг таркиб

топиши, жиноятчининг хулқ-атвори, жиноятнинг келиб чиқиш сабаблари ва унинг олдини олиш йўллари ўрганувчи к р и - м и н а л психология ахлоқ тузатиш, қамалганлар психологик ҳолатлари билан шуғулланувчи а х л о қ тузатиш меҳнати психологияси кабилар шулар жумласидандир.

Жанговар ҳаракатлар шароитида одамнинг мураккаб кечинмаларини, хулқ-атворини, зобитлар ва уларга итоат қилувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг психологик асосларини, жангчиларнинг ҳарбий техникани бошқаришдаги малака ва кўникмаларини ҳамда ҳарбий таълим ва тарбиянинг самарали усулларида унумли фойдаланиш йўллари х а р б и й психология ўрганади.

С п о р т психологиясининг мавзу баҳси спортчилар шахси ва фаолиятининг психологик хусусиятларини уларни психологик жиҳатдан тайёрлашнинг шарт-шароитлари ва воситаларини, спортчиларнинг қанчалик машқ қилганликлари ва ўзларини сафарбар қилишга қанчалик тайёр эканликларини кўрсатувчи психологик ўлчовларни, спорт мусобақаларини ташкил қилиш ва ўтказиш билан боғлиқ бўлган шароитларни ҳамда физкультура ва спорт таълимининг психологик асосларини ва ёшларда спорт малакаларини эгаллаш қонуниятларини ўрганишдан иборат.

Психология тармоқлари орасида с а н ъ а т психологиясининг алоҳида аҳамияти бор. Бу соҳа шахснинг санъатга муносабат йўллари, санъат асарларини тўғри идрок қилиш қонуниятларини, санъат асарларидан турлича завқ-шавқ олиш сабабларини ҳамда санъат асарлари таъсирида одамда турли кечинмаларнинг манбаларини ўрганади.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда чет эллар билан савдо-сотиқ ишлари кенг йўлга қўйилипти. Қўшма корхоналар ҳаётимиз учун зарур бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришда жонбозлик кўрсата бошлади. Бунинг натижасида психология фанлари тизимида савдо психологиясига эҳтиёж вужудга келди. Савдо психологияси савдо ходими ва харидор ўртасидаги муносабатнинг психологик асосларини, харидорга маданий хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини, олувчи ва сотувчининг ёш ва индивидуал хусусиятларини, модалар ва рекламалар таъсирининг психологик шароитлари мавзусида баҳс этади.

Ижтимоий психологиянинг муҳим бир соҳаси ш а х с психологияси деб юритилади. Бу тармоқ инсон шахсининг индивидуал хусусиятларини - характери, темпераменти, қобилияти, хулқ-атворининг етакчи омиллари, касб-ҳунарга мойиллиги, кўникмалари ва одатларини ўрганади. Шахс психологиясининг характериология, индивидуал психологик айирмалар типологияси, профессиография (шахснинг у ёки бу касбга яроқли, қобилиятли эканини аниқловчи соҳа) каби бўлимлари ҳам бор.

Ҳозирги психологиянинг нисбатан янги соҳаларидан бири к о с м и к психологиядир. Космик психологиянинг мавзу баҳси космонавтларни парвозга руҳий жиҳатдан тайёрлаш, уларнинг старт, учиб ва қўниш вақтларидаги психологик кечинмаларини ўрганишдан иборатдир.

Психик ҳаётнинг наслий формаларини, одам психикасининг ҳайвонлар психикасидан сифат жиҳатдан, одамга ва турли ҳайвонларга хос

ҳаракатларнинг ўзига хос хусусиятларини қиёсий психология ўрганади. Қиёсий психологиянинг махсус бўлими зоопсихология бўлиб, турли ҳайвонларга хос психик ҳолатларни, ҳатти-ҳаракат формаларини ўрганади. Зоопсихологиянинг бир соҳаси сифатида этология ҳайвонлар ҳаракатларининг туғма механизмларини кашф этиш билан шуғулланади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Психология фани куп тармокли булишининг сабабларини айтинг.
2. Педагогик-психологиянинг мавзу баҳсини тушунтиринг.
3. Санъат психологиясини амалий аҳамияти нимада?
4. Психология фанлари тизимида ижтимоий психологиянинг қандай урни бор?

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ

Ҳар бир фанда бўлганидек, психология фанида ҳам турли-туман психик ҳодисаларни ва ҳар бир шахсга хос бўлган индивидуал хусусиятларни ўрганиш учун қўлланиладиган бир қанча усуллар - йўл-йўриқлар бор. Бу усулларнинг моҳияти шу фаннинг мавзу баҳсига асосланади. Психологиянинг мавзу баҳси ҳаракатдаги материянинг алоҳида хусусияти билан боғлиқ бўлганлиги туфайли унинг усуллари ҳам ўзига хос мазмунга эгадир. Ҳар қандай усул маълум методологик тамойилларга асосланади.

Психология фани тарихида психологик ҳодисаларни ўрганиш учун қўлланилган биринчи усул ўз-ўзини кузатиш усулидир. Бу усул психология фани тарихида “интроспекция”, яъни ичдан кузатиш, кўриш деб юритилган.

Шундай экан, ўз-ўзини кузатиш усулидан фойдаланиш керакми, йўқми. Албатта керак. Чунки психологик тадқиқотларда ўз-ўзини кузатиш билан боғлиқ ҳоллар жуда кўп. Субъектив усулсиз истаган шахснинг психологик сифатларини тўлиқ ўрганиб бўлмайди. Бу усулсиз тиббиётда беморни даволаш мумкин эмас. Шунинг учун кузатиш усули психология фани учун жуда зарурдир. Лекин ўз-ўзини кузатишнинг салбий томонлари ҳам бор. Бу усул билан тадқиқот олиб борганда ҳар бир шахс ўз манфаати юзасидан субъектив ҳулоса чиқариши, ўз шахсидаги айрим салбий сифатларни бошқаришда ҳам мавжуд деб ҳисоблаши, бунинг натижасида бошқалар ҳақида нотўғри ҳулоса чиқариши мумкин.

Кузатишнинг самарали усули сирtdан кузатиш ёки ташқи кузатишдир. Ташқи кузатиш усули ҳамма вақт маълум мақсадга қаратилган бўлиб, унинг ёрдамида шахснинг турли руҳий жараёнлари(сезгилари, хотираси, идроки, хотираси, хаёли ва ҳ.к.) ҳамда шахсий хусусиятлари (қизиқиши, қобилияти, темпераменти, характери ва ҳ.к.) ўрганилади. Ташқи кузатиш (бир шахснинг бошқа шахсни ўрганиши) доимо маълум мақсадга қаратилган бўлиб, аниқ режа билан кузатишни тақоза этади. Бу усул ёрдамида психик ҳодиса ҳар томонлама ўрганилади.

Ташқи кузатиш усулининг ижобий томони шундаки, бунда исталган психик ҳодиса табиий шароитда қандай юз берса, шундайлигича текширилади. Шунга қарамасдан, руҳий ҳолатларнинг намоён бўлиш қонуниятларини

аниклашда фақат ташқи кузатиш усулидангина фойдаланиш етарли бўлмайди. Шунинг учун бу усул бошқа усуллар билан ҳамкорликда қўлланилади.

Объектив (ташқи) кузатиш усули ёрдамида тўпланган маълумотлар махсус манбаларда қайд қилиб борилади ва маълум вақтдан сўнг таҳлил этилиб, изланаётган хулосалар аниқланади.

Психологик ҳодисаларни тадқиқ этиш учун қўлланиладиган усуллардан яна бири суҳбат ёки савол-жавоб усулидир. Бу усулнинг кузатиш усулига нисбатан афзаллиги шундаки, бунда тадқиқотчи ва ўрганилувчи ўртасида бевосита алоқа, мулоқот мавжуд бўлади. Суҳбат жараёнида шахснинг турмуш воқеаларига, бошқа одамларга ва унинг ҳатти-ҳаракатларига бўлган муносабатларида намоён бўладиган психологик сифатлари ўрганилади.

Суҳбат усулининг тадқиқотчи зиммасига юклайдиган масъулиятли томони шундаки, тадқиқотчи биринчи навбатда ўрганилаётган шахснинг тушунча доирасини, турмуш тажрибасини ва индивидуал сифатларини аниклаши керак. Бундан ташқари, суҳбат усулининг муваффақияти учун тадқиқотчи қуйидаги тамойилларга амал қилиши мақсадга мувофиқдир;

а) тадқиқотчи ва ўрганилувчи ўртасидаги мулоқот жараёни ўзаро ишонч, хайрихоҳлик ва самимийликка асосланиши;

б) суҳбат жараёнининг табиий, жонли ва бамайлихотирлик шароитида ўтиши;

в) суҳбат жараёнига тадқиқотчининг пухта тайёрланиши, унинг мақсадини олинадиган хулосаларни тўғри тасаввур қилиши, суҳбатни аниқ вақтга мўлжалланган қатъий режа асосида ўтказиши, тузилган саволларнинг аниқ, пухта ва тушунарли бўлиши ва ҳ.к. Демак, суҳбат усули ёрдамида психологик ҳодисаларни муваффақиятли ўрганиш учун тадқиқотчи бу жараёнга пухта тайёргарлик кўрган ва аввалдан ўз олдида аниқ мақсад қўйган бўлиши керак.

Психологик тадқиқотларнинг асосий маҳсулдор усули эксперимент (тажриба) усулидир. Бу усулнинг асосий усул сифатида кенг қўлланилишига сабаб шуки, бунда ўрганилиши лозим бўлган психологик ҳодиса лаборатория шароитида истаган вақтда вужудга келтирилади ва у замонавий асбоблар ёрдамида мукамал ўрганилади.

Психология фанида эксперимент усулининг икки тури бор;

а) лаборатория эксперименти;

б) табиий эксперимент.

Эксперимент усулининг бу икки тури психология фани соҳаларининг ҳаммаси учун барабар қўлланилади. Лаборатория экспериментининг ўзига хос устунлиги шундаки, у экспериментатор (тажриба ўтказувчи) га алоҳида қулайликлар беради. Экспериментатор ўрганилиши лозим бўлган психологик ҳодисани исталган вақтда вужудга келтиради ва унга сарфланадиган вақтдан унумли фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Лаборатория экспериментининг айниқса; психик ҳолатларнинг физиологик асосларини ўрганишдаги имконияти каттадир. Шундай қилиб, лаборатория эксперименти психология фанининг энг маҳсулдор усули сифатида аҳамиятга эгадир.

Психологик ҳодисаларни ўрганиш учун қўлланиладиган усуллардан бири а н к е т а усулидир. Бу усул психология фани соҳаларининг деярлик ҳаммасида кенг қўлланилади. Анкета усулининг ўзига хос афзал томони шундаки, бир вақтнинг ўзида бир қанча одамларни, гуруҳ ёки жамоани ҳам ўрганиш мумкин. Бунда анкета варақаларига ўрганувчи томонидан аввалдан тайёрланган саволлар ёзилади ва ўрганилувчиларга тарқатилади. Улар ўрганувчи томонидан белгиланган муддатда бу саволларга ёзма жавоб қайтарадилар. Тадқиқотчи бу жавобларни таҳлил қилиб, ҳар бир шахсдаги, гуруҳ ёки жамоадаги ўрганилиши лозим бўлган психологик ҳодисанинг даражасини аниқлайди.

Одамнинг психологик сифатларини ўрганиш учун қўлланиладиган яна бир усул фаолият маҳсуллари таҳлил этиш усулидир. Маълумки, шахс ҳамма вақт маълум фаолият тури билан шуғулланади. Ҳар бир фаолият ўз маҳсулига эга бўлади. Ана шу фаолият туфайли юзага келадиган маҳсулда шахснинг психологик сифатлари ўз аксини топади. Шунинг учун ҳар бир одамнинг (у қайси соҳада фаолият кўрсатишидан қатъий назар) фаолияти маҳсули шу одамга хос бўлган бир қанча психологик сифатларни англатади. Масалан, талаба томонидан ёзилган шеърнинг мазмуни ўша талабанинг ижодий қобилиятини, меҳнатсеварлигини, тафаккурини, иродавий сифатлари кабиларни билишга имкон беради, ундаги мустақиллик ва яратувчиликка интилишни кўрсатиб туради. Шунинг учун психология фанида одамни фаолияти маҳсуллари таҳлил этиш усулидан ёрдамчи усул сифатида фойдаланилади.

Психологик ҳодисаларни ўрганиш учун қўлланиладиган ёрдамчи усуллардан бири биография усулидир. Бу усулдан шахсга хос айрим психологик сифатларни ўрганиш учун фойдаланилади. Маълумки, ҳар бир одам ўзининг биографик маълумотларига эга бўлади. Бу маълумотлар шахснинг ёшини, оилавий муҳитини, географик шароитини, улғайиш жараёнини, унинг камолотига таъсир кўрсатувчи факторларини ўз ичига олади. Бундан ташқари, биографик маълумотларда шахснинг ғоявий йўналиши, дунёқараши, ишонч-эътидоқи, ахлоқий олами, ижтимоий бурчига садоқати, маслак ва мақсади ҳам акс этган бўладиги, буларнинг барчаси унинг психологик дунёсини билишга асос бўлади.

Шахсга хос психологик сифатларнинг турли томонларини тадқиқ этишда психология фанида тест усулидан ҳам фойдаланилади (test - инглизча сўз бўлиб, синаш, текшириш маъноларини англатади). Тест усули психологияда фақат илмий тадқиқот эмас, балки синаб кўриш, у ёки бу психологик сифатларнинг даражасини аниқлаш учун ҳам ишлатилади. Тест усули ёрдамида қисқа вақт ичида шахсда айрим психологик функцияларнинг, қобилият, малака ва уқувларнинг қай даражада такомиллашгани аниқланади, одамдаги айрим сифатларга аниқ тавсиф берилиб, унинг маълум соҳасига, касбига лаёқати синалади.

Тест усули ёрдамида психологик ҳодисаларни техник воситаларсиз қисқа муддат давомида стандартлаштирилган ҳолда текширилади ва аниқланган хулосаларни математик йўл билан ҳисоблаб чиқиш имкониятига эга бўлинади.

Баъзи тестлар диагностик характерга эга бўлади. Диагностик тестларнинг қиммати тестларнинг мазмунан қандай тузилганига боғлиқ бўлади. Масалан, талабанинг физикага, математикага, адабиётга ёки фаннинг бошқа соҳаларига нисбатан бўлган қобилиятига диагноз қўйиш тестлари ва ҳ.к. Ҳозирги кунда психологик тадқиқотлар олиб боришда илмий асосда тузилган тестлардан кенг қўламда фойдаланилмоқда. Сўнгги йилларда фан соҳаларининг айниқса, техника фанларининг жадал суръатлар билан ривожланиши натижасида психологияда янги усул - моделлаштириш усули юзага келди. Модел ўрганилиши лозим бўлган психологик ҳодисанинг ясама андозаси ҳисобланади. Моделлаштириш усулининг ўзига хослиги шундаки, бу усул ёрдамида айрим психологик жараёнлар бевосита ўрганилади. Лекин, психик жараённинг (кўриш, эшитиш, ҳид билиш ва ҳ.к.) моделини юзага келтириш учун шу психик жараённи мукамал билиш зарур. Шунинг учун моделнинг мукамал бўлиши ўрганилаётган психик ҳодисага доир билим даражасига боғлиқ бўлади. Аммо, модел психик жараённинг ўзи бўла олмайди. Моделда психик ҳодиса соддалаштирилади. Бу эса моделнинг янглишлигига, психологик ҳодисанинг нотўғри ўрганилишига олиб келиши мумкин. Умуман, моделлаштириш усули орқали турли психологик сифатларни (сезги, идрок, хотира ва ҳ.к.) ўрганиш мумкин.

Шундай қилиб, юқоридаги усуллар билан психологик тадқиқот олиб борилганда, аввало тадқиқот жараёнига тайёргарлик кўрилади, сўнгра эксперимент босқичига ўтилади (тажриба жараёни), ундан сўнг тадқиқот жараёнида олинган маъумотлар илмий таҳлил этилади ва ниҳоят, таҳлил туфайли аниқланган хулосалар психологик назария асосида изоҳланади ва тадқиқот тахминининг тўғри ёки нотўғрилиги аниқланади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Психологик-тадқиқот усуллариининг объективлик характерини тушунтиринг.
2. Кузатиш ва суҳбат усуллариининг узига хослигини айтиб беринг.
3. Лаборатория усулининг афзаллиги нимада?
4. Ҳозирги давр тестлариининг психологик моҳиятини айтиб беринг.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Барча фанларни билиш каби психология фанини билишнинг ҳам ҳар қандай шахс учун катта аҳамияти бор. Психологияни билиш одамларни билишга имкон беради. Одамларни билиш эса улар билан тўғри муомала-муносабатда бўлишнинг зарур шартидир.

Ёш авлодга таълим ва тарбия бериш масаласи муҳим ҳаётий аҳамиятга эга бўлган шароитда айниқса, психологияни билиш янада муҳимроқ аҳамият касб этмоқда.

Психология фанини билиш ҳамма касб эгалари учун зарурдир. Бу ҳол ҳар бир шахснинг шахсий турмушида ва ижтимоий фаолиятида амалий аҳамият касб этмоқда.

Психологияни билишнинг икки томонлама фойдаси бор. Биринчидан, психологияни яхши ўрганган шахс, ўзининг психик ҳолатларини, турли мазмундаги ҳиссиётларини, ихтиёрий иродавий ҳаракатларини онгли равишда тўғри идора қила олади. Иккинчидан, психологияни яхши билган шахс бошқаларнинг ички дунёсини, турли ҳиссий кечинмаларини тез ва тўғри англайди, тушунади.

Психологияни мукаммал билиш одамнинг ақл-идрокини ўстиради, нутқини тараққий эттиради, билимларни чуқур эгаллашга ёрдам беради. Психологик билим нотўғри ғояларга қарши курашда кучли ғоявий қуролдир.

Гарчи сўнгги йилларда психологиянинг тармоқлари мустақил фан сифатида шаклланиб, кўп қиррали турмушимизнинг турли соҳаларига хизмат қилаётган бўлса-да, ҳали мактаб-маориф соҳасига тааллуқли бўлган психологик билимларни эгаллаш даражасини етарли деб бўлмайди. Бу жиҳатдан, айниқса, ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги мураккаб педагогик муносабат, илмий билимларни эгаллаб бориш жараёнининг ўқувчилар хулқ-атвори, ақл-идроки, маънавий, сиёсий ва ахлоқий камолотига таъсирини психологик томондан асослаш муҳим ҳаётий аҳамиятга моликдир.

Ҳозирги шароитда олий мактаб ҳар томонлама таркиб топган шахсни вояга етказишдек улуғвор вазифани амалга оширар экан, ҳар бир ўқитувчининг чуқур психологик билимисиз бу улуғвор вазифани бажариб бўлмайди.

Улуғ рус психологи К.Д.Ушинский педагогик жараёнда психологик билимнинг аҳамиятини таъкидлаб айтганидек, агар педагогика одамни ҳар жиҳатдан тарбияламоқчи бўлса, у аввало ўша одамни ҳар жиҳатдан билиб олиши зарур. Табиийки, одамни билиш унинг психологиясини билиш демакдир.

Эндиликда психология фанининг муҳим вазифаларидан бири одам психик фаолиятининг қонуниятларини очиб беришдан иборатдир. Психологиянинг қонуниятлари объектив олам воқеаларининг одам бош миёсида акс этишини, одамнинг ташқи дунё воқеа-ҳодисаларини билиш фаолиятини кучайтиради.

Психология психик ҳодисаларнинг объектив шароитга боғлиқлиги масалаларини ҳам ўрганади. Умуминсоний тарбия муаммоларини ҳал эта боришда психологиянинг алоҳида масъулиятли вазифалари бор. Бу соҳада психологиянинг роли ва аҳамиятини тўла қайд қилган ҳолда Республикамиз раҳбарияти психология фанининг тараққиёти тўғрисида махсус ғамхўрлик қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов Фанлар Академиясининг юбилей кенгашида сўзлаган нутқида психология фанининг асосий вазифаси табиат ва жамият қонуниятларини тадқиқ этишни янада кенгайтириш ва чуқурлаштиришдан, унинг жамият моддий-техника базасини қуришнинг, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш халқ фаровонлиги ва маданиятини юксалтириш, меҳнаткашларнинг тўғри дунёқарашини шакллантиришнинг долзарб муаммоларини ҳал этишга қўшаётган ҳиссасини оширишдан иборат эканлигини уқтирган эди.

Ҳозирги шароитда психология фани Ўзбекистонда ўз тараққиётининг янги даврига ўтаяпти. Агар ўтмишда психология фани асосан назария фани ҳисобланган бўлса, у энди ҳақиқий амалий фанга айланмоқда, ундан фойдаланиш доираси кун сайин кенгайиб бормоқда. Эндиликда психологиядан саноатда, давлатни бошқариш ишларида, халқ маорифи тизимида, соғлиқни сақлаш соҳасида, маданиятда, спорт ва шунинг каби жуда кўп соҳаларда кенг фойдаланилмоқда.

Саноатда машиналарни қўлланиш ва улардан фойдаланишда шу машиналарни бошқарувчи одамнинг фақат анатомик-физиологик хусусиятларинигина эмас, балки психологик характери ҳам ҳисобга олиш ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Кун сайин илгарилаб бораётган жамиятимизда кишиларнинг ижтимоий фаоллиги тобора ортмоқда. Шу муносабат билан ижтимоий психология болалар психологияси, педагогик психология, юридик психология, медицина психологияси ва психологиянинг бошқа соҳалари жадал ривожланмоқда. Психология бошқарув ишларини илмий асосда ташкил қилиш, ёшларга таълим-тарбия бериш ва уларни юксак инсоний ғоялар асосида тарбиялаш соҳасида катта ютуқларга эришмоқда. Бинобарин, сўнгги йилларда психологиянинг мафкуравий функцияси ортиб кетди. Шунинг учун ҳозирги кунда кун тартибига халқ оммасининг ижтимоий фаоллигини янада авж олдириш, ижтимоий муносабатларни ривожлантириш, таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, демократик дунёқарашни таркиб топтириш ва ёш авлод мафкуравий фаолиятининг самарадорлигини янада ошириш вазифалари қўйилмақда.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда психология фани тараққиёт йўлига ўтди. Ўзбекистон педагогика фанлари илмий текшириш институтининг психология секторида, Тошкент Давлат педагогика университети, Самарқанд Давлат университети психология кафедралари аъзолари самарали психологик тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Ўзбекистон психологлари эндиликда фақат таржима билангина шуғулланмай, ўзбек тилида дарслик ва қўлланмалар яратмоқдалар. Доцент М.Воҳидовнинг “Мактабгача тарбия психологияси” (1970), коллектив авторлар томонидан тайёрланган (профессор М.Г.Давлетшин таҳрири остида) “Ёш психологияси ва педагогик психология” (1973), П.И.Левентуев, А.А.Асқархўжаев, В.Э.Чудновский, М.Воҳидовлар томонидан ёзилган “Болалар психологияси очерклари” (1964), М.Воҳидов томонидан ёзилган “Болалар психологияси” (1982) дарслиги, Э.Ғозиев томонидан тафаккур психологияси соҳасида ёзилган асарлар фикримизнинг далилидир.

Ўзбекистон психологлари эндиликда давр талаблари, истиқлол мафкурасига жавоб берадиган психологик тадқиқотлар олиб бормоқдалар, қўлланмалар ва дарсликлар ёзмоқдалар.

Ҳозирги кун талаблари нуқтаи назаридан психология фани олдида бир қанча долзарб вазифалар турибди. Психология фани республикада яшовчи миллатлар ва элатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳар тарафлама ўрганиш орқали улар ўртасида байналминал дўстлик муносабатларини юксак даражада

қарор топтиришга ёрдам беради. Мустақиллик даври шахснинг камол топишида муҳим роль ўйнайди. Чунки инсон шахсини камол топтириш масаласи билан тўғридан-тўғри психология фани шуғулланади, инсон шахсий хусусиятларининг таркиб топишига фаол таъсир қиладиган ижтимоий муҳит, таълим-тарбия ва наслий хусусиятлар қандай роль ўйнашини психология фани тадқиқ этади.

Умумий психология инсон онгининг таркиб топиш қонуниятларини, сезгилари, идроки, тафаккури, нутқи, эмоционал ҳолатларини намоён бўлишини, инсон шахсининг психологик хусусиятларини, эҳтиёжларини ҳамда индивидуал сифатларини шу куннинг талаблари асосида ишлаб чиқиши зарур.

Умумий психология олдида турган яна бир муҳим вазифа одам руҳий жараёнлари - сезгилари, диққати, хотираси, хаёли, ҳиссиёти, тафаккури ва иродаси кабиларнинг табиий-илмий асосларини илмий тадқиқ этишдир. Шуни айтиш жоизки, умумий психология узоқ йиллар давомида психик ҳодисаларнинг физиологик асосларини ўрганишда илмий ютуқларни қўлга киритган.

Бу каби назарий вазифалардан ташқари, ҳозирги вақтда умумий психология олдида қатор амалий вазифалар ҳам турибди. Энг аввало, умумий психология инсон шахси психологик хусусиятларининг таркиб топиши қонуниятларини ишлаб чиқиш юзасидан эришган ютуқларини турмушга, таълим-тарбия соҳасига тўла тадбиқ қилиши зарур.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Психология фанининг амалий аҳамияти хақида сузланг.
2. Психология фанининг назарий вазифалари деганда нималарни тушунасиш?
3. Психологик билимнинг шахс ҳаёти ва фаолияти учун аҳамияти хақида сузлаб беринг.

ПСИХИКАВА ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ. ХАЙВОНЛАР ПСИХИКАСИ

Барча тирик организмларда бўлганидек, одам организми ҳам теварак атроф-муҳити билан ҳамиша алоқада бўлади. Одам организмнинг ташқи олам билан муносабатлари нерв системаси ёрдамида амалга оширилади. Организмнинг энг муҳим қисми бўлган мия одамнинг ҳамма ҳаракатларини назорат қиладди, бошқаради. Шунинг учун ҳам миянинг тузилиши ва функцияларини ўрганиш учун уринишлар узоқ тарихдаёқ бошланган. Натижада нерв системасининг тузилиши ва вазифаларини тадқиқ этишда маълум ютуқлар қўлга киритилган.

Ҳозирги кунда нерв системасининг тузилиши, вазифалари, ишлаш тамойилларини психологик жиҳатдан илмий асослаш, одам психик фаолиятининг физиологик асосларини батафсил ёритиш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Психология фанида психик жараёнлар шахснинг психологик хусусиятлари асосида ётган физиологик асосларини ишлаб чиқишда Россиянинг машҳур психологлари М.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев ва П.К.Анохин

кабиларнинг хизматлари каттадир. Булар олий нерв фаолиятининг асосий қонуниятларига доир таълимотни кашф этдилар. Бу таълимотга мувофиқ одам миясига узлуксиз равишда ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисалар таъсир этиб туради. Натижада олий нерв фаолиятининг асосий жараёнлари бўлмиш қўзғалиш ва тормозланиш вужудга келади. Бунинг маъноси шуки, қўзғалиш миядаги нерв марказларини ишга солади, уларни фаол ҳаракатга келтиради. Маълум фурсат ўтгандан кейин бу жараён тормозланиш билан алмашинади, яъни миядаги нерв марказларининг фаолияти секинлашади, маълум муддат ишламайди ва бунинг натижасида сарфланган энергия қайтадан тикланади.

Одамда нерв системасининг ўзига хос тараққиёт йўли бор. Нерв системаси одам организмнинг барча функцияларини тартибга солади. Унда моддалар алмашинувини таъминлайди, юрак, мускуллар ва қон томирлари фаолиятини бошқаради, организмнинг турли шароитларига мослашувига хизмат қилади.

Умуман олганда, одамнинг нерв системаси организмдаги барча аъзоларнинг ўзаро мувофиқлашган фаолиятини амалга оширишда асосий ролни бажаради. Шу сабабли одам психик ҳаётининг моддий асоси бўлган нерв системаси ав унинг етакчи қисми - бош миянинг тузилиши ва ишлаш тамойилларини мукамал билмай туриб, психологик ҳодисаларнинг ҳақиқий моҳиятини тушуниб бўлмайди. Демак, одамда кечадиган барча психологик ҳолатларнинг моҳиятини нерв системасининг назоратсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Шунинг учун нерв системасининг психик функциялар фаолиятидаги ролини қисқача таҳлил қиламиз. Уни анатомик ва физиологик жиҳатдан тўла тадқиқ этишни ушбу тадқиқот муаллифи ўз зиммасига олмайди. Чунки бизнинг мақсадимиз нерв системаси ва унинг етакчи қисми бўлган бош миянинг одам руҳий ҳаётидаги аҳамиятини психологик жиҳатдан ёритишдан иборатдир ҳолос.

Одам психик ҳаётининг асоси бош мия бўлиб, бош мия нерв системаларининг бирлашган жойи - марказидир. Нерв системаси организм билан ташқи муҳит ўртасидаги ўзаро таъсирни ва тўқималар фаолиятини тартибга солиб туради.

Нерв системаси ҳужайралардан иборат. Бу ҳужайралар ўзларининг узун ва калта ҳажмдаги ўсимталари орқали организмнинг барча қисмларига тарқалади. Нерв системасидаги ҳужайралар ва уни қопловчи оқ пардалар ҳамма ўсимталари билан бирга нейронлар дейилади.

Нейрон анатомик тузилиши ва физиологик хусусиятларига кўра нерв системасининг тузилиш бирлиги ҳисобланади.

Нерв ҳужайрасининг бевосита нерв учларигача бориб етадиган ўсимтаси нейрит деб аталади. Нерв толалари системасининг элементларидир.

Нерв системасини ташкил этувчи нейронлар ўртасида анатомик жиҳатдан бевосита боғланиш йўқ. Улар ўртасидаги қўшилиш битта нейроннинг нейрити охирги тармоқларининг бошқа нейронларнинг ҳужайрасига нозик тегиб туришидан иборатдир.

Нормал одам миясида 16 миллиардга яқин нейронлар бор. Бу нейронлар организмга кўрсатадиган хизмати жиҳатидан иккига бўлинади;

1. Рецепторлар

2. Эффлекторлар.

Рецепторлар ташқи таъсиротни қабул қилиб миёга ўтказди. Шунинг учун рецепторларни сезги нерв марказлари деб ҳам юритилади. Эффлекторлар эса ташқи таъсирот натижасида ички органларга буйруқ беради ва уларни ҳаракатга келтиради. Шунинг учун эффлекторларни ҳаракат нерв марказлари деб ҳам юритилади.

Рецепторлар ва эффлекторлар бирликда биринчи сигнал системаларидир.

Биринчи сигнал системаси одамда ташқи дунёнинг сезги аъзолари томонидан қабул қилиб олинган акси бўлиб, одам воқеликни энг аввало биринчи сигнал системаси орқали идрок қилади.

Ташқи муҳитдаги воқеа-ҳодисаларнинг сезги аъзоларимизга таъсири орқали онгда акс этиши биринчи сигнал системаларидир. Биринчи сигнал системалари одамнинг сезгилари, идроки ва тасаввурларига боғлиқ бўлади. Ташқи муҳит воқеа-ҳодисаларининг сўзлар (ўша нарсаларнинг номлари) орқали онгда акс этиши иккинчи сигналлар системасини ташкил этади. Бу сифат фақат одамларгагина хос бўлиб, бошқа жонзотда йўқ. Одам ташқи таъсиротларни сўзлар орқали акс эттиради ва билиб олади - ўзлаштиради.

Иккинчи сигнал системалари ёрдамида одам фикрлайди, хотирлайди, ҳаёл суради ва , энг муҳими , сўзлайди . Сўз - сигналларнинг сигналидир (И.П.Павлов). Иккинчи сигнал системалари фақат одамларгагина мавжуддир.

Одамнинг нерв системаси уч қисмдан иборат ;

1. Марказий нерв системаси.
2. Перифериядаги нерв системаси.
3. Вегетатив нерв системаси.

Марказий нерв системаси орқа миё ва бош миёдан иборат.

Орқа миё умуртқа поғонасида жойлашган бўлиб, нерв тўқимасидан тузилган. У чамаси 45 см узунликдаги чилвирдир.

Орқа миё бўғим-бўғим тузилган бўлиб, 31 та бўғими бор. Ҳар бир бўғимдан шу бўғимга мос келадиган умуртқаларо тешиқларга қараб йўналувчи орқа миё нерв илдизлари чиқади.

Орқа миё қўл, оёқ, кўз, тана мускулларини идора қилади, томир ҳаракатлари, организмдан тер чиқиш ҳолатларини бошқаради.

Орқа миёнинг узунлиги эмбрион ҳаётининг дастлабки ойларида умуртқа поғонасининг узунлигига тенг келади. Аста-секин орқа миё ўсишда умуртқа поғонасидан орқада қолади. Шу сабабли, бел, думғаза ва дум нервларининг илдизи умуртқа поғонаси канали ичида анчагина масофагача чўзилиб боради.

Психологик жиҳатдан ҳозирги шароитда одам умрини узайтиришнинг қуйидаги шартлари мавжуддир;

- ижтимоий фойдали меҳнат билан доимо шуғулланиш;
- ақлий ва жисмоний меҳнатни қўшиб олиб бориш;
- фаол дам олиш;
- оқилона овқатланиш;
- ичмаслик, чекмаслик;
- ширин оилавий ҳаёт кечириш;
- фарзандларни меҳр билан тарбиялаш;

- ҳаётда ҳаммавақт хушчақчақ бўлиш;
- нохуш кечинмаларни тоқат билан енгиш;
- ҳаяжонланмаслик ва ҳоказо.

Юқоридаги шарт - шароитларга амал қилинса, шахс ўзини яхши англаб, ҳаётини оқилона ўтказса, мианинг 60 ёшдан кейинги вазн камайиш жараёнини янада секинлаштиришга эришади.

Мия фаолиятини фаоллаштириш, унинг ишлаш қобилятини ошириш учун вақти-вақти билан дам олдиришнинг муҳим аҳамияти бор. Одам ўз танасини доимо тоза тутса; вақти-вақти билан массаж қилиб турса; фарзандларини, невараларини эркалатса, ўйнатса; кино, театр, музей томошаларига чиқиб турса; меъёрида ва содиқ дўстлар билан овқатланса; севимли китоб ва жарида ҳамда рўзнома ўқиса; ёқимли ашула, музика тингласа; узлуксиз равишда тоза ҳавода юрса, жисмоний ҳаракат қилса; ўз касби, кундалик бажарган юмушидан рози бўлиб, роҳатланса, ўзини яқин дўстлари даврасида хушчақчақ тутса, табассумни ўзига доимо ҳамроҳ қилиб юрса мия дам олади, унинг толиқишига имкон берилмайди.

Бош мия бир қанча қисмлардан иборат бўлиб, бу қисмларнинг ҳар қайсисист ўзига хос функцияни бажаради. Масалан,

ўрта мия
оралиқ мия
олдинги мия
орқа мия
кичик мия

катта мия ва унинг ярим шарлари.

Юқоридаги ҳар бир қисмнинг ўз вазифаси бор. Нафас олиш, юрак ишлаши, қон айланиши, чайнаш, ютиш, сўлак ажратиш, организмнинг тўғри ҳаракатини кетинги мия идора қилади. Мураккаб бўлмаган ақлий фаолиятни (ёзув, чизув ва ҳ.к.) кичик мия бошқаради. Организмнинг ёруғлик, товуш, оғирлик кучига нисбатан жавобини ўрта мия, организмнинг умумий сезувчанлигини оралиқ мия идора қилади.

Кетинги мия узунчоқ мия, варолий кўприги ва миячадан иборат. Ўзунчоқ мия билан варолий кўприги орқа мианинг давоми ҳисобланади. Узунчоқ мия эмиш, чайнаш, ютиш, сўлак ажратиш, қусиш каби мураккаб физиологик жараёнларда қатнашади. , қусиш каби мураккаб физиологик жараёнларда қатнашади. Нафас олишни, юрак ишини идора этадиган, қон томирлар тонусини сақлайдиган марказлар ҳам узунчоқ миядадир.

Мияча марказий нерв системасининг пастдаги ҳамма бўлимларига маҳкам боғланган. Мияча организм ҳаракатларининг яхлитлигини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Гавданинг умумий сезувчанлигини ўрта мия таъминлайди. Ўрта мия вегетатив марказ ишини мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Шунинг учун оралиқ мия, ўрта мия, варолий кўприги ва узунчоқ мия бирликда мия стволи деб юритилади.

Бош мия бўлаklarининг етакчи қисмини (қарийб 80 фоизини) катта мия ва унинг ярим шарлари ташкил этади. Катта миянинг ўнг ва чап шарлари қадок модда орқали бир-бири билан туташган.

Бош мия ярим шарларининг ҳар қайсиси миянинг пешона қисми, тепа қисми, энса қисми ва чакка қисми каби тўрт паллага бўлинади.

Бош мия пўстининг қалинлиги бир миллиметрдан беш миллиметргача бўлиб, юзаси ўртача ҳисоб билан 2000 квадрат сантиметрга тенг. Бош мия пўстида 52 та майдон бўлиб, бу майдонлар ўн бир соҳага бўлинади.

Бош миянинг қисмлари ва уларнинг функциялари ҳақидаги таълимотни академик И.П.Павлов яратди. И.П.Павлов тажрибаларининг натижаларига кўра, бош мия қисмларининг функциялари соҳасида одам ва ҳайвонлар мияси ўртасида жуда катта тафовутлар бор. Баъзи ҳайвонларда олдинги мия олиб ташланганда ҳам ҳаёт давом этган. Масалан, олдинги мияси олиб ташланган Сака ўз ҳаётини давом эттирган. У одатдагича ўтирган, ўзига хос ҳаракатларни бажарган.

Олдинги мияси олиб ташланган каптар овқат еган, туртиб юборилса, юрган ва қисман уча олган. Шу тажриба маймунлар билан ўтказилганда бутунлай бошқача хулосалар аниқланган. Олдинги мияси олиб ташланган маймунда психик функциялар ва ҳаракатлар тамомила бузилган.

Худди шу тажриба одамлар билан ҳам ўтказилган. Олдинги мияси олиб ташланган қизча фақат ётган, туришга ҳаракат қилмаган, энг оддий нарсаларни ҳам ўрганмаган, уч йилу тўққиз ойдан сўнг вафот этган.

Кўп тажрибаларнинг хулосалари шуни тасдиқлайдики, одамда бош миянинг қисмлари бутун бўлмаса, унда тананинг нормал ҳолати, ҳаракати бузилади, психик функциялар тубдан ўзгаради ва ниҳоят ҳаёт давом этмайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда психология фанининг қўлга киритган ютуқларига кўра, одам миясининг ўнг ва чап ярим шарлари турлича вазифани бажаради. Ўнг ва чап ярим шарлар бир-биридан шунчалик фарқ қиладики, ҳатто ҳис қилиш даражаси турлича бўлади.

Текшириш ва ўрганишлар натижасида чап ярим шар асосий, ўнги эса тобеъ, иккинчи даражали эканлиги аниқланди.

Тажрибалар кўрсатишича, ўнг ярим шар фаолиятига барҳам берилганда чап томоннинг сезгирлиги ошади, кайфият ўзгаради, хушчақчақлик, ёқимтойлик, сергаплик, келажакка умид билан қараш ҳоллари вужудга келади. Чап ярим шар фаолияти тўхтатилганда ўнг ярим шарнинг сезгирлиги ошади. Аммо кайфият ёмонлашади, умидсизлик, жирканиш ҳоллари пайдо бўлади.

Шундай қилиб, чап ярим шар одамнинг қувониши, хурсандчилигига хизмат қилса, ўнг ярим шар одамда нохушлик кайфиятини вужудга келтиради. Ўнг ва чап ярим шарларнинг турлича функциялари ҳиссий ҳолатлар бобида ҳам турличадир. Тажрибалардан, чап ярим шар мавҳумий тафаккур билан боғлиқ ҳолда ижобий ҳиссиётларни, ўнг ярим шар образли тафаккур билан боғлиқ ҳолда салбий ҳиссиётларни вужудга келтиришга хизмат қилади.

Перифериядаги нерв системасининг организм учун хизмати шундан иборатки, унинг нервлари организмнинг қисмларини орқа мия ва бош мия билан боғлайди, организмни орқа мия ва бош миянинг ички қисмлари билан

туташтиради. Орқа миядан 31 жуфт, бош миядан 12 жуфт нерв толаси чиқади ва бутун организмга тарқалади.

Перифириядаги нерв толалари организмга хизмати жиҳатидан иккига бўлинади;

1. Сезувчи нервлар - бу нервлар кўриш, эшитиш ва ҳид билиш органларининг фаолиятига хизмат қилади.

2. Ҳаракатлартирувчи нервлар - бу нервлар организмдаги мускуллар ҳаракатини бошқаради.

Вегетатив нерв системалари бош миядан ажралиб умуртқа орқали ички органларга тарқалади. Ўпка, юрак, буйрак, талоқ каби ички органларнинг ҳар бирига вегетатив нерв системасидан иккитадан нерв толаси боради.

Нерв системасининг вегетатив қисми силлиқ мускулларни, безларни, юрак ва томирларни нерв толалари билан таъминлайди, ички органлар ва томирлар фаолиятининг тартибли, нормал ишлашини, безларнинг суюқлик ажратишини ва юрак ишини идора қилади.

Шундай қилиб, нерв системаси организмда ҳаётий жараёнларни бошқарувчи асосий тизим бўлиб хизмат қилади. Айни вақтда нерв системаси бир бутун тизим бўлиб, организмнинг ажралмас ва етакчи қисми ҳисобланади.

Организмдаги физиологик процессларда секреция безларининг роли каттадир. Секреция безлари ташқи ва ички кабиларга бўлинади. Ташқи безларнинг ишлаб чиқарган суюқликлари организмдан ташқарига чиқиб кетиш учун танада махсус йўллар бор. Кўздан ёш, бадандан тер, оғиздан тупук чиқиши безлар фаолиятининг натижасидир.

Ички безларнинг ишлаб чиқарган суюқлик моддалари гармонлар дейилиб, улар организмдан ташқарига чиқиб кетмайди, балки қонга араллашиб, организмнинг умумий саломатлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ички безлар қуйидагилардан иборат ;

1. Гипофиз беи. Одам гипофизи олдинги ва орқа паллалардан иборат бўлиб, бу паллалар ўртасида оралик қисм бор. Гипофиз бир неча хил гормон ажратади. Гипофиз беи кулранг бўртиқ ўсимтадан иборат бўлиб, вазни 0,5 граммга яқиндир.

Бу безнинг гормонлари организмнинг ўсишига, семиришига хизмат қилади. Гипофиз беи бош миyanинг пастки қисмида жойлашган. Гипофиз безининг гормонлари қон босимига ижобий таъсир этади. Агар бу без нотўғри ишласа, организм ўсишдан тўхтади ва уни ёғ босади, суяк учун зарур бўлган фосфор моддалар етишмай қолади (лилипутларда гипофиз безининг фаолияти бузилган). Умуман гипофиз безининг функцияси жуда хилма-хил бўлиб, унинг организм фаолияти учун аҳамияти каттадир.

2. Эпифиз беи. Бу без ўрта миёда жойлашган. Унинг ишалб чиқарган суюқликлари жинсий безлар фаолиятига хизмат қилади. Эпифиз безининг фаолияти бузилса, организм бевақт балоғатга этади.

3. Бўқоқ ёки томоқ безлари. Бу безлар организмнинг умумий тараққиётига хизмат қилади. Бу безлар нотўғри ишласа, организм ўсмайди, унда турли касалликлар пайдо бўлади, ҳаракат сусаяди, ҳаяжонланиш аломатлари вужудга келади, одам уйқусизлик ҳолатига учрайди, меҳнат

қобилияти йўқола боради ва энг муҳими, организм оталик ва оналик қобилиятидан маҳрум бўлади.

4. Жинсий безлар. Бу безлар ҳар бир жинс учун хос бўлган махсус жинсий гормонлар ишлаб чиқаради. Эркакларда мускулларнинг кучли ривожланиши, эркаклар ва аёлларга хос товуш тембрининг фарқланиши кабилар жинсий безлар фаолиятининг натижасидир. Жинсий гормонлар бошқа жинсга бўлган майлликка сабаб бўлади ҳамда одам организмида умумий моддалар алмашинувига кучли таъсир кўрсатади.

Умуман, жинсий безлар организмга чиройли, ёқимли тус беради ва насл кўпайишига ҳизмат қилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Бош миянинг асосий функцияларини айтинг.
2. Одам нерв системасининг тузилиши ва қисмлари хақида гапиринг.
3. Рефлекс деганда нимани тушунасиш, унинг турларини изоҳланг.
4. Биринчи ва иккинчи сигналлар системаси хақида гапиринг.
5. Кузғалиш ва тормозланиш жараёнларини тушунтиринг.
6. Инстинктив ҳаракатларга мисоллар келтиринг.
7. Концентрация ва ирридация тушунчаларига таъриф беринг.

ШАХС ПСИХОЛОГИЯСИ

ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС ТУШУНЧАСИ

Психология фанининг ўрганиш объекти одамдир. Одам инсоншунослик фанлари томонидан ҳар томонлама ўрганилиб келинмоқда. Психологияда одам биологик эволюция маҳсули сифатида, жамият ишлаб чиқаришининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида, ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекти сифатида ўрганилади. Одамнинг бошқа шахслар билан, ташқи олам билан бўлган муносабатлари хилма-хил бўлганлиги учун унга хос бўлган психологик сифатлар ва фазилатлар ҳам ниҳоятда хилма-хилдир.

Инсон илгарилари ҳам жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ва барча ижтимоий жараёнларнинг субъекти бўлиб келган. Ҳозирги даврда одамнинг психологик сифатларини кенг намоён қилишига жамият томонидан эҳтиёж ортиб бормоқда. Мустақиллик туфайли жамиятда янги-янги уюшмалар, гуруҳлар вужудга келди. Ишбилармонлик ҳаракати авж олиб бормоқда. Буларнинг ҳаммаси ҳар бир шахсга хос бўлган психологик сифатларни мукамал билишни тақозо этмоқда. Дарҳақиқат, мустақиллик туфайли халқимизнинг маънавий оламида, онгида жиддий ўзгаришлар юзага келмоқда. Шунинг учун давримиз шахсининг психологик сифатларини тадқиқ этиш муаммоларига ана шу сифатий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда ёндошмоқ зарур.

Инсоннинг психологик хусусиятлари, сифатлари деганда ҳар бир конкрет одамнинг, яъни шахснинг ўзига хос бўлган хусусиятлари тушунилади. Маълумки, ҳар бир одамнинг ўз эҳтиёжлари, қизиқишлари, ишонч - эътиқоди, малака ва одатлари, қобилияти, истеъдоди, темперамент типи ва характер хислатлари бўлади. Умумий психология фани инсон шахсига хос бўлган ана

шу хусусиятларнинг юзага келиши ва намоён бўлиши қонуниятларини ўрганади. Шахсдаги барча психик жараёнлар ва шахсий хусусиятлар ўз-ўзича юзага келмайди. Психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира, хаёл ва ҳ.к.) ҳам, шахснинг психологик хусусиятлари (эҳтиёжлари, қизиқишлари, малака ва одатлари, қобилиятлари, истеъдоди ва ҳ.к.) ҳам одамнинг фаолияти жараёнида намоён бўлади. Бунинг учун умумий психология шахсни унинг турли фаолияти давомида ўрганади. Одамнинг турли йўналишдаги фаолияти эса бошқалар билан қиладиган муносабатлари жараёнида амалга ошади.

Одам ўз фаолияти жараёнида бошқа одамлар билангина эмас, балки атрофдаги нарсалар ва ўз-ўзи билан ҳам муносабатга киришади, бунинг натижасида у бошқа шахслар ва нарсаларни ўз онгида акс эттиради. Шунинг учун психологияда шахснинг психик жараёнлари ва психологик хусусиятларини ўрганиш бош муаммодир.

Умумий психологиянинг сўнгги йиллардаги эришган ютуқларига асосланиб, шахсга қуйидагича психологик таъриф бериш мумкин; “Онг эгаси бўлиб, жамиятга аъзо ҳисобланувчи, ижтимоий муносабатларга киришувчи ва жамият тараққиётида фаол иштирок этувчи одам шахс деб айтилади”. Одам индивид сифатида дунёга келади ва кейинчалик шахсга айланади. Ҳар бир индивид ёшлик чоғидаёқ тайёр ҳолдаги ижтимоий муносабатлар тизимига дуч келади ва бу муносабатлар жараёнида шахс сифатида шаклланади. Шунинг учун ҳам шахс ижтимоий муносабатларнинг мажмуидан иборатдир.

Шахс ва унинг моҳияти ҳақидаги психологик таълимотга мувофиқ ҳар бир конкрет шахс ўзи мансуб бўлган ижтимоий муҳит ва сиёсий шароитнинг маҳсулидир.

Психологик тадқиқотлар натижаларига кўра, одам ҳаётининг илк даври тирик мавжудотлик бўлиб, бу тирик мавжудот дунёга келгандан кейин ижтимоий тараққиёт жараёнида шахс сифатида шаклланади. Чакалоқ дунёга келишининг биринчи куниданоқ бевосита ижтимоий муҳитнинг доимий таъсири остида бўлади. Агар тирик мавжудот сифатида дунёга келгач, одам ижтимоий муҳитдан четда қолса, унда шахслик белгилари пайдо ҳам бўлмайди, ривожланмайди ҳам.

Психология тарихида айикни эмиб ўсган болалар, павиани эмиб ўсган болалар, қоплонни ва қўйни эмиб ўсган болаларга мисоллар борки, бундай одам болалари одам сингари юришни ҳам гапиришни ҳам, фикрлашни ҳам билмайдилар. Уларда инсонликнинг асосий белгилари шаклланмайди ва ўсмайди. Демак, тирик мавжудот сифатида дунёга келган одам боласи ижтимоий муҳитдан четда қолса, у шахслик белгиларига эга бўлмайди.

Психологик тадқиқотларнинг исботича, фақат ижтимоий муҳитда, бошқа шахслар билан муносабатда бўлгандагина, одам ўзини шахс сифатида англайди, унинг ўзлиги пайдо бўлади ва тараққий этади. Дарҳақиқат, одам ўзини ойнага солгандай, бошқа одамларга разм солади ва бунинг натижасида ўзини одам деб била бошлайди. Шундай экан, шахснинг моҳиятини унинг ижтимоий мавжудотлиги, ижтимоий муносабатларнинг йиғиндиси ташкил этади.

Ҳар бир шахснинг ўзи мансуб бўлган жамоа аъзоларига нисбатан иқтисодий, сиёсий, маънавий ва ахлоқий алоқалари ўша шахснинг ижтимоий муносабатлари бўлиб, бу муносабатларнинг йиғиндиси одамнинг шахс сифатида шаклланишидаги асосий омиллардир.

Биз бу ўринда шахснинг моҳияти муаммоларига умумий психологик жиҳатдангина ёндошамиз. Чунки ҳозирги вақтда шахснинг моҳиятини турли томондан ўрганувчи фанлар тизими мавжуд бўлиб, бу фанларнинг ҳар қайсиси шахснинг моҳиятини ўз предмети нуқтаи назаридан ўрганади. Масалан, шахснинг синфлар ва жамият таркибидаги ўрнини тарихий материализм, шахсни ижтимоий бойликларни ишлаб чиқарувчи ва истеъмол қилувчи сифатида иқтисод назарияси, шахс тарбиясининг моҳияти, тамойиллари, усул ва воситаларини педагогика фани ўрганади ва ҳ.к.

Шахсшунослик фанлари тизимидаги энг масъулиятли соҳа психология фани зиммасидадир. Психология фанининг ҳамма тармоқлари инсон шахсини турли томонлардан ўрганишдан ташқари, умумий психология бошқа тармоқлар билан боғлиқ ҳолда шахснинг руҳий оламини (ички дунёсини) , бу оламнинг ташқи дунё билан муносабат йўллари, ҳар бир шахснинг бошқалардан фарқини, индивидуаллигини, ўзигагина хос бўлган шахсиятини таъминловчи хусусиятларни ўрганади. Онглилик, жамиятга аъзо бўлиш, жамият тараққиётида фаол иштирок этиш каби жараёнларда шахснинг ўзлиги намоён бўлади. Одамдаги ўзлик унинг хулқ-атворида, бошқалар билан муносабатларида, иродавий ҳаракатларида, қобилияти ва қизиқишларида ифодаланади ҳамда унинг ижтимоий мавқеини белгилайди.

Одам шахс бўлиб дунёга келмайди, балки у ижтимоий тараққиёт жараёнида шахслик белгиларига эга бўла боради. Ҳадиси шарифда айтилганидек, ҳар бир гўдак ислом табиатида туғилади, сўнг ота-онаси уни ё яҳудий, ё насроний, ё мажусий қилади. Демак, одамнинг шахсий хусусиятларини у мансуб бўлган ижтимоий-тарихий шароитдан, унинг бу шароитда эгаллаган мавқеидан ажралган ҳолда қараш мумкин эмас.

Тарихий шароит ва ижтимоий муҳит таъсирида одамнинг шахслик моҳиятини ифодаловчи психологик белгилар вужудга келади. Бу хусусиятлар шахснинг ижтимоийлиги, онги, ўз-ўзини англаши, аниқ мақсад сари интилиш эҳтиёжлари, эътиқоди, идеали ва дунёқараши кабилардир.

Амалий фаолият жараёнида шахснинг бошқалар билан бўлган муносабатлари йиғиндиси унинг ижтимоийлигидир. Одам бошқалар билан муносабатда бўлгандагина унда онг пайдо бўлади ва психик ҳаёт муайян мазмун касб этади. Одам онгининг юксак белгиси ўз-ўзини англашидир. Бу сифат одамнинг субъектив равишда ўз “Мен”ини ҳис қилишида намоён бўлади. Одам ўз теvarак-атрофидаги оламдан ажралган ҳолда ўз “Мен”ини англай олмайди. Чунки одам онгининг, ўзини англашининг, “Мен”ининг мазмуни ўша одамни қуршаб турган реал воқелик инъикосидир.

Шахс ҳамма вақт муайян мақсадни кўзлайди ва интилади. Бу турдаги ҳаракатларида шахснинг ўзини англашининг мазмуни ифодаланади. Одам ҳаётини бусиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Одамнинг маълум мақсадни кўзлаши ва унга интилиши унинг эҳтиёжларига асосланади. Табиийки, одам эҳтиёжларсиз яшай олмайди. Одамнинг яшаши учун моддий эҳтиёжлар ҳам, маънавий эҳтиёжлар ҳам баб-баравардир. Чунки одам яшаши учун емоқ, ичмоқ, турар жой, кийим-кечак каби бир қанча нарсалар зарурки, буларнинг барчаси шахснинг турли йўналишларидаги эҳтиёжларидир.

Одамдаги эҳтиёжлар ижтимоий муҳит, таълим-тарбия ва амалий фаолият таъсирида шаклланади. Моддий эҳтиёжлар ҳам, маънавий эҳтиёжлар ҳам ғайратга, шижоатга ундайди, унга кўтаринки кайфият бағишлайди, олға, янги ҳаракатларга отлантиради. Одам эҳтиёжлари орасида меҳнат қилиш эҳтиёжи алоҳида аҳамият касб этади. Меҳнат шахсдаги моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондиришнинг ягона шартидир.

Шахснинг ўтмиш маънавий қадриятларига ва ўз давридаги илғор ғояларга нисбатан бўлган садоқати ва содиқлиги унинг эътиқоди бўлиб, бу қадриятлар ва илғор ғояларни давр ва шароит тақозосига асосланган ҳолда тараққий эттириш борасидаги ҳаракатлари мажмуи эса идеалидир.

Ҳар бир шахсдаги эътиқод ва идеал унинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Шахсдаги жамият моддий ва маънавий эҳтиёжларини ривожлантиришга йўналтирилган ғоялар инсон умрига мазмун бағишлайди, мавжуд жамиятни ривожлантиришда ҳаракатлантирувчи бўлиб хизмат қилади.

Шахснинг энг қимматли сифатларидан бири мустақиллик, ички эркинлик, ички ўзига хосликдир. Мустақиллик ўзганинг йўл-йўриғисиз муҳим қарорга келиш ва уни амалга ошириш қобилиятини; масъуллик, ўз ҳатти-ҳаракатлари учун жавоб беришга тайёрликни; хулқ, феъл-атворнинг реаллигига, ижтимоий жиҳатига ва маънавий тўғрилигига бўлган эътиқодни ўз ичига олади.

Шахсдаги унинг мустақиллигини ифодаловчи бу сифатлар бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, улардан бирортасининг етишмаслиги шахснинг мустақиллик сифатига салбий таъсир этади. Психологияда мустақиллик маданиятини ва у билан боғлиқ бўлган руҳий жараёнларни ифодаловчи бир қанча хусусиятлар бор. Ўз шахсини намоён қилишга, “мен”ининг барқарорлигини сақлаб туришга қобиллик; ўз-ўзини назорат қилиш; ҳаётида кечган энг муҳим воқеалар учун бошқаларни айбдор қилмай, ҳамма масъулиятни ўз зиммасига олишга мойиллик шулар жумласидандир.

Америкалик машҳур психолог Жером Каганнинг тадқиқотларига кўра, мустақиллик тенг вазиятларда шароитдан қочишга мойиллики ёки оилага ортиқча тобелик сингари болаликдан шаклланган хусусиятлар ўсмирлик даврида ҳам маълум даражада сақланади.

Шуни таъкидлаш керакки, акли расо одам тажриба жараёнида ҳам, ҳаётда ҳам и хусусидаги ҳамда атрофини ўраб турган муҳит ҳақидаги маълумотни тўлиқ ҳисобга олган ҳолда иш кўради, ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, барча шахсий сифатлар каби мустақиллик ҳам ижтимоий шароитлар билан шахсий ҳаёт фаолияти мазмуни билан чамбарчас боғлиқдир. Шуниси ҳам борки, шахсдаги руҳий жараёнлар унинг меҳнат фаолиятидаги мустақилликнинг мазмуни ва даражасига боғлиқ бўлади.

Шахсда меҳнат жараёнида шаклланган сифатлар унинг турмушида ҳам давом этади. Ижодий меҳнат билан машғул бўлган кишилар ишдан бўш вақтларида ўзларининг ақл-идроклари билан бошқалардан ажралиб турадилар. Меҳнатда мустақил психологик мослашиш қобилиятига эга бўлган кишилар бошқа шахслардаги мустақиллик сифатларини юксак даражада кадрлайдилар. Яна бир томони, шахснинг ақлий фаоллиги унинг ўз иши маъноси ва шароитларига бўлган талаблари даражасини оширади.

Мустақилликнинг шахсий психологик асослари ўзгармас, доимий эмас. Шахс мустақиллигининг шаклланишида болалик даврининг катта аҳамияти бор. Чунки болаликда келажақдаги ривожланишнинг асоси ва имкониятлари таркиб топа бошлайди.

Шахснинг мустақиллиги деганда, эркинлик ва ўз фаолиятини назорат қила олиш имкониятлари назарда тутилади. Бунинг икки томони бор. Биринчидан, назорат ташқарига - шахснинг эҳтиёж ва мақсадларига мувофиқ, атроф-муҳитни ўзгартиришга; иккинчидан, ички объектив шароитлар ва муҳит талабларига мувофиқ ўз шахсий сифатлари ва эҳтиёжларини ўзгартиришга йўналтирилади.

Тадбиркор шахс ўзининг илгари ишлаб чиқилган нуқтаи назари ва режаларини қайта қуришга, ҳаёт талабларига қараб ўз ҳиссий кечинмаларини баён қилишга қобил бўлади. Шунинг учун шахс мустақиллик сифатига узок муддатли меҳнат ва аниқ мақсадга йўналтирилган таълим ва тарбия туфайлигина эриша олади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Шахсга психологик таъриф беринг.
2. Шахснинг психологик хусусиятлари деганда нималарни тушунасиш?
3. Шахснинг психологик сифатлари, малака ва одатлар уртасидаги фаркларни тушунтиринг.
4. Шахснинг эҳтиёжларини тавсифланг.

ШАХС ВА ФАОЛИЯТ

Фаолият шахс билан муҳит ўртасидаги муайян йўналишга эга бўлган ўзаро таъсир кўрсатиш жараёни бўлиб, бу жараён давомида одам ўз олдига онгли равишда аниқ мақсад қўяди ва унга эришади.

Одам фаолиятининг психологик элементи иш бажариш бўлиб, иш бажариш жараёни туфайли одам ўз муҳитига фаол таъсир этади ва олдига қўйган мақсадини рўёбга чиқаради. Ҳар қандай иш фақат ҳаракат орқали амалга ошади, ҳаракат-фаолият ишни реалликка айлантиради.

Шахсдаги барча психик жараёнлар ва психологик хусусиятлар унинг турли-туман фаолиятлари давомида намоён бўлади.

Одам учун энг муҳим сифат ҳисобланувчи онглилик фаолият жараёнида таркиб топади ва шу жараёнда ривожланиб, такомиллашиб боради. Меҳнат фаолиятида онг юзага келади, ўз навбатида, онг одамнинг ишлаб чиқариш фаолиятини янада унумли ва маҳсулдор қилади. Шу тариқа фаолият инсон онги ривожига, инсон онги эса фаолият равнақига таъсир кўрсатади. Шунинг учун

инсоннинг онги унинг фаолияти билан ҳаммавақт узвий алоқададир. Инсон онги билан фаолияти ўртасидаги доимий алоқа онг билан фаолият бирлиги тамойилига асос ҳисобланади.

Психология фанидаги онг ва фаолият бирлиги тамойилига кўра, онг билан фаолият бир бутунлиқни ташкил этади. Онг фаолиятнинг ички режаси, дастури вазифасини ўтайди.

Одам онгида ташқи муҳит билан алоқа қилишнинг динамик моделлари яратилади. Ана шу моделлар инсон фаолияти асоси бўлиб, булар ёрдамида одам ўзи мансуб бўлган ижтимоий муҳит билан муносабатга киришади. Онг ва фаолият бирлиги психологиянинг хулқ-атвор, ҳатти-ҳаракат ва фаолиятни ўрганиш орқали бу ҳаракатлардан кўзланган мақсадга эришишни таъминловчи объектив қонуниятларни очишга имкон беради.

Психологик қонуниятларга кўра, ҳар қандай инсон фаолияти маълум мотивлар (ички талаб, истак, ҳаракат) асосида юзага келади. Инсон фаолиятини юзага келтирувчи сабаблар одамлар турли-туман эҳтиёжлари, қизиқиш ва мақсадларидир. Иккинчидан, инсон фаолияти анланган мақсад, ижтимоий бурч, ижтимоий талаблар тақозоси билан ҳам юзага келади. Шунини ҳам айтиш керакки, одам ҳамма вақт ўз шахсий эҳтиёжларини қондириш учунгина бирон фаолиятга киришмайди. У кўпчилик ҳолларда жамият талабларини, ижтимоий бурчини бажариш мақсадида фаолиятга шайланади ва фаоллик кўрсатади. Бу билан шахс ўзининг меҳнатсеварлигини ва фаолиятининг ижтимоий моҳиятини намоён этади.

Фаол фаолият туфайли одам ташқи олам билан муносабат боғлайди, ташқи муҳитдаги нарсаларга, бошқа шахсларга таъсир қилади, ўзининг ички хусусиятлари, субъективлиги, шахслик моҳиятини юзага чиқаради. Одамнинг ташқи оламга таъсири ва уни ўзгартириши ҳам унинг фаолияти натижасидир.

Турли даражадаги ҳаракатларга асосланган одам фаолияти ўз олдига қўйган мақсадига мувофиқ маҳсулга эга бўлади. Масалан, талабанинг лекция жараёнидаги фаолияти шу лекция мазмунидан кўзда тутилган билим миқдорини ўзлаштиришдан иборат бўлади.

Одамнинг фаолияти ёшлик давридан бошлаб бутун инсоният тажрибаси билан белгиланади. Фаолияти ёрдамида одам ўзи мансуб бўлган муҳитни ўзига бўйсундиради, уни ўз эҳтиёжларига мувофиқ ўзгартиради. Шундай қилиб, одамнинг фаолияти билиш ва иродага асосланади.

Республикаимизда психология фани тараққиётига катта ҳисса қўшган марҳум М.Воҳидов одам фаолиятига қаратилган ҳаракатларни қуйидаги уч содда элементдан ташкил топган деб ҳисоблайди ;

1. “Олмоқ”.
2. “Жойини ўзгартирмоқ”.
3. “Қўйиб юбормоқ”.

Бу уч элемент турли ҳаракатларда ўз йўналиши, давомати, кучи, тезлиги, темпи, аниқлиги, тўғрилиги, чакқонлиги ва мослиги билан характерланади. Бу ҳаракатларнинг барчаси одамнинг танаси, қўллари, оёқлари ва боши билан қилинадиган ёрдамчи ҳаракатлар билан биргаликда амалга оширилади ҳамда

фаолият мақсади, бу мақсад йўналтирилган нарсаларга хос хусусиятлар ва бажарилиши лозим бўлган иш шароити билан боғлиқ бўлади.

Шахс фаолияти жараёнларининг физиологик қонуниятларига кўра, фаолиятни рўёбга чиқариш билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар организмга турлича таъсир ўтказади. Одам организмидаги мускулларнинг иши фақат бевосита вазифалари билан белгиланиб қолмай, ана шу ҳаракатлар амалга ошириладиган шароит билан ҳам бошқарилади. Мускуллар кўтарилаётган оғирлик миқдорига, итариб юбориладиган буюм қаршилигига, пайлардаги ричагларнинг қайтариш кучига ўз фаоллигини мослаштиради, бунинг натижасида ҳаракатнинг белгиланган йўналиши ва тезлигини таъминлайди.

Инсон фаолиятининг муҳим томони шундаки, одам у орқали табиат ва жамиятдаги воқеа-ҳодисаларни билиб олади, бошқа одамлар билан мулоқот орқали ўзини шахс сифатида намоён қилади. Ана шу икки ҳолда ҳам одам фаолияти тузилиши жиҳатидан жуда мураккаблиги кўзга ташланади. Шахснинг фаолияти бир қанча амаллар ва ҳаракатлардан иборат бўлади. Фаолият таркибини ташкил этувчи ҳаракатлар ва амаллар шахс томонидан анланган ҳам, анланмаган ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳол одамнинг ёши ва масъулияти билан ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, катта ёшли одам бирор фаолиятга киришишдан олдин унинг натижасини, мақсадини англайди. Ёш болаларда эса бундай хусусият бўлмайди.

Шуни ҳам назарга олиш лозимки, фаолиятни амалга ошириш усуллари шахс онгининг минимал иштироки билан бажарилади, чунки фаолият жараёни шахсда ўша соҳани кўп марта такрорлаш туфайли автоматлашган малакаларга айланган бўлади. Аммо фаолиятнинг мақсади бир хил бўлиб, объекти ҳар хил бўлса, ҳаракатлар тизими ҳам турлича бўлади.

Маълумки, ҳар бир шахснинг ўзига хос ички олами бор. Бу ички дунё (маънавият) хилма-хил тасаввурлар, тушунчалар, тимсолларга тўла бўлиб, чексиз ва чегарасиздир. Одамнинг маънавий олами мазмуни у дунёга келган кундан бошлаб турли-туман нарса ва ҳодисаларнинг таъсири ва бошқа одамлар билан муносабатлар туфайли ривож топа боради.

Шу нарса аёнки, ташқи оламдаги нарсалар билан қилинадиган фаолиятга (интериоризация) ва ички ўйланган нарсаларнинг ташқи фаолиятига (экстериоризация) ўтиши ҳоллари ҳам мавжуддир. Демак, одам ҳар бир нарсани аввал ўйлаб, сўнгра амалга оширади, бошқа шахслар билан муносабатлари орқали нутқ эгаллайди.

Шундай қилиб, одам фаолиятининг тузилиши жуда хилма-хил ва ўта мураккаб бўлиб, фақат субъектив моҳиятдан иборат эмас. Одам фаолияти ўзи яшаб турган жамият манфаатларини ифодалайди ва унинг талабларига бўйсунди. Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, одам фаолиятига қуйидагича психологик таъриф бериш мумкин; “Одамнинг аниқ мақсадга йўналтирилган руҳий (ички) ва жисмоний фаоллиги фаолият деб айтилади”.

Таърифдан кўриниб турибдики, одам фаолияти ҳамма вақт бошқа шахслар билан муносабатлар тизимидан иборат бўлади. Демак, у ёки бу шахс фаолиятининг рўёбга чиқиши бошқа одамлар билан ҳам боғлиқ бўлади ва улардан ҳам фаоллик талаб қилади ҳамда улар тақдири учун ҳам аҳамиятлидир.

Шахсининг яратувчилик ва бунёдкорликка асосланган фаолияти кўпқиррали моҳиятга эга бўлади, фаолият соҳибидан бошқа шахслар билан ўзаро алоқа қилиш, ёрдамлашиш, жамоатчилик, ҳамжиҳат бўлишни талаб этади. Ана шундай умуммеҳнатнинг натижасидан халқ, жамият мулки юзага келади ва бу ҳол фаолият соҳибининг халқ ва жамият олдидаги обрў-эътиборини таъминлайди. Фаолиятнинг ижтимоий моҳияти туфайли инсон нутқи юзага келади, ривожланади, онг юксалади.

Инсон фаолияти унинг ёши билан боғлиқ ҳолда қуйидаги уч турга бўлинади;

1. Ўйин фаолияти.
2. Ўқиш (таълим олиш) фаолияти.
3. Меҳнат фаолияти.

Ўйин фаолияти ёшлик даврига - болаликка хос фаолият тури ҳисобланади. Фаолиятнинг бу тури катта ёшдаги одамларда ҳам бор. Лекин катта одамларда ўйин фаолиятининг моҳияти бошқачадир. Болаликка хос ўйин фаолияти бола шахсини ақлий ва жисмоний жиҳатдан камолга етказувчи ғоят муҳим воситадир. Ўйин жараёнида боланинг руҳий оламида жиддий ўзгаришлар юз беради. Чунки ўйин шу қадар муҳим, кўп қиррали ва қудратли фаолиятдирки, боланинг равнақи учун унинг ўрнини ҳеч нарса боса олмайди.

Машҳур рус психологлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин ва ўзбек психологи М. Воҳидов болаларга хос ўйин фаолияти ҳақида қимматли тадқиқотлар олиб борганлар. Бу жиҳатдан М.Воҳидовнинг миллий ғоя билан суғорилган асарлари айниқса диққатга сазовордир.

Олимнинг уқтиришича, боланинг ёши улғайиб, мустақил ҳаракат қилиш имконияти ошган сари унинг атрофидаги нарсалар ва ҳодисалар дунёси ҳам кенгайиб боради. Боғча ёшидаги болалар ҳаддан ташқари қизиқувчан ва ўз атрофидаги ҳамма нарса ва ҳодисаларни билишга интилувчан бўладилар.

Машҳур рус педагоги Н.К.Крупская айтганидек, Ўйин бола учун табиий эҳтиёж ҳисобланади. Ўйин фаолияти болани ташқи муҳит билан боғлайди. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, болалардаги хилма-хил ўйинлар жараёнида бажариладиган ҳаракатлар катталарнинг меҳнат фаолияти жараёнидаги ҳаракатларига тақлиддан иборат бўлади. Шунга қарамадан, болаларнинг ҳамма ўйинларини фойдали деб бўлмайди. Шунинг учун болаларнинг ҳар қандай ўйин фаолияти катталарнинг йўл кўринишига асослангани ва улар томонидан назорат қилиб турилиши мақсадга мувофиқдир. Психологик тадқиқотларнинг гувоҳлигича, болаларнинг ўйин фаолияти уларнинг руҳий ва жисмоний чиниқишлари учун муҳим воситалардан биридир. Дарҳақиқат, катта одамлар учун меҳнат фаолияти нақадар зарур бўлса, болалар учун ўйин фаолияти шунчалик зарурдир.

Болаларга хос ўйин фаолиятининг доимийлиги ва давомийлигининг психологик моҳияти шундаки, улар турли ўйинлар жараёнида ўзларида меҳнат кўникмаларини ҳосил қиладилар. Иккинчидан, ўйин фаолияти давомида уларда умуминсоний қадриятларга асосланган юқори ахлоқий сифатлар шаклланади.

Ўйин жараёнида болалардаги психологик имкониятлар даражаси намоён бўлади ва бу даража тараққий этаверади. Бунинг маъноси шуки, фаолият

туфайли болалар ўзлари яшаб турган оламни идрок қиладилар, уни ўзгартириш йўлларини ўрганадилар. Чунки ўйин болалар учун кўп қиррали мураккаб ақл талаб ҳаракатлар тизимини талаб қилувчи фаолиятдир.

Боланинг ўйин фаолиятида унга хос меҳнат, санъат, ҳаёл, тафаккур, ирода, малака, кўникма ва одатлар каби руҳий жараёнлар ва унинг индивидуал хусусиятлари тўла мужассам бўлади. Бола учун ўйин ташқи оламни билишдан ташқари, қудратли тарбия воситаси ҳамдир. Швейцариянинг машҳур психологи Жан Пиаженинг фикрича, болалар воқеий (реал) дунёдан ташқари ҳаёллар, афсоналар дунёсида ҳам яшайдилар. Лекин улардаги турли-туман ҳаракатлар ва нарсалар турмушда мавжуд бўлган реал нарсаларнинг тимсолларидир. Сергак, ақлий ва ахлоқий жиҳатдан етук болалар ў ўйинларида ҳаёлий тимсоллар ҳам яратишлари мумкин. У ҳол боланинг ҳаёти мазмундорлиги, яшаш доирасининг кенглиги ҳамда унга берилаётган тарбиянинг сифатига ҳам боғлиқ бўлади.

Шахснинг болаликдаги ўйин фаолияти инсониятнинг ижтимоий тажрибасини эгаллашнинг фаол шакли сифатида ёш авлодни таълим фаолиятига тайёрлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Табиийки, шахс аجدодларнинг ижтимоий тажрибасини бирданига ўзлаштира олмайди. Ўз авлодининг ўтмиш урф-одати, анъана ва тажрибасини ўзлаштириш ҳар бир шахсдан етарли даражада малака, кўникма тушунчаларни ҳамда маълум даражада нутқ эгаси бўлишни талаб этади. Ана шу жараёнлар учун етакчи восита шахснинг болалик давридаги ўйин фаолиятидир. Демак, ўйин фаолияти негизида бола ўзини таълим фаолиятига тайёрлайди.

Таълим фаолияти туфайли шахс билим, ҳаракат ва амалларни ўрганади, турмуш воқеа-ҳодисаларни таҳлил ва умумлаштириш йўли билан идрок қилади.

Таълим фаолиятининг психологик жиҳатлари шундаки, шахс бу фаолият туфайли жамиятга ва табиатга тааллуқли билимларни ўзлаштириш усуллари ва шарт-шароитларини билиб олади, ўзида бу борадаги малака ва уқувларни ҳосил қилади. Шунинг учун шахснинг маълум билимлар, тушунчалар тизими, кўникма ва малакаларни онгли мақсад билан бошқарадиган барча ҳатти-ҳаракатлари таълим фаолиятининг маҳсулидир.

Таълим фаолияти олий зот - инсонгагина хос бўлиб, кўп қиррали ва мураккаб жараён сифатида ўз ичига билимлар, тушунчалар, малакалар, одатлар ва уқувлар кабиларни олади. Билим шахснинг объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни билиб олишга қаратилган тасаввурлари ва тушунчаларидан келиб чиқади. Билим билиш маҳсули бўлиб, тарихий тараққиёт давомида ўзгариб боради, янги билимлар билан тўлдирилади, тобора чуқур, аниқ ва равшан бўлиб боради.

Шахснинг билими воқеа-ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини пайдо бўлиши, ўзгариши ва ривожланишини кўрсатади, воқеалар ўртасидаги ўзаро ички боғланишларни очиқ беради.

Ҳозирги вақтда илмий ва диний билимлар ғоят тез суръатлар билан ўсмоқда. Табиат ва жамият ҳақидаги эскириб қолган тасаввурлар ўрнига янги тасаввурлар, тушунчалар пайдо бўлмоқда. Буларнинг ҳаммаси шахснинг билиш фаолиятида ўз аксини топмоқда. Шундай экан, шахснинг таълим фаолияти

маълум шахслар томонидан аниқ мақсад асосида ташкил этилади, бошқарилади ва назорат қилинади.

Таълим фаолиятининг мақсади инсон шахсини ижтимоий фойдали меҳнатнинг турли соҳалари учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмалар билан қуроллантиришдир. Бу фаолият одамни турли-туман меҳнат соҳаларига мос равишда ўз ҳатти-ҳаракатларини ва руҳиятини бошқара олишга ҳам тайёрлайди. Шу туфайли шахс маълум муддатга мўлжалланган таълим (ўқиш) фаолияти орқали ўзини инсон яшаши энг зарур бўлган омил - бир умрлик меҳнат фаолиятига тайёрлайди. Табиийки, инсон ўз ҳаётининг маълум пайтидан сўнг меҳнат фаолиятисиз яшай олмайди. Шу сабабли меҳнат фаолияти ўйин ва ўқиш фаолиятига нисбатан одамнинг яшашини таъминловчи энг муҳим психологик фактор сифатида алоҳида аҳамиятга моликдир. Чунки меҳнат фаолияти туфайли одам моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқаради. Жамиятнинг моддий ва маънавий ривожига ўз улушини қўшади, ўзининг ҳам шахсий, ҳам ижтимоий эҳтиёжларини қондиради.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Шахснинг психологик таърифини айтинг.
2. Фаолият деганда нимани тушунасиш?
3. шахс фаолиятининг қандай қирралари бор?
4. Хар бир фаолият уз махсулига эга булишини тушунтириб беринг.

ИНСОН ШАХСИНИНГ ФАОЛЛИГИ

Юқорида таъкидлаганимиздек, шахс доимо фаолиятда бўлади ва шу турли-туман фаолият жараёнида унинг фаоллиги юзага чиқади. Шахснинг фаоллиги унинг ўз муҳитига таъсири ёрдамида амалга ошади. Одам ўзининг фаол ҳаракатлари орқали ўз теварак-атрофига таъсир қилиб, уни ўзига бўйсундиради, ўзгартиради ҳамда ўзининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади.

Бундан ташқари, шахснинг фаоллиги унинг индивидуал-психологик хусусиятлари - қобилияти, қизиқишлари йуналиши, дунёқараши, ишонч-эътиқоди ва эҳтиёжларида ҳам намоён бўлади.

Австралиялик психолог З.Фрейд (1856-1939) фикрича, шахс фаоллиги унинг аجدодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларининг намоён бўлиши туфайлидир. Бу таълимотга мувофиқ инстинктив майллар жинсий инстинктлар шаклида бўлади. Бу билан Фрейд шахс фаоллиги манбаи жинсий майллардир, деган ғояни олға суради. Аммо, бу ғоя ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки жамият талаблари, ундаги жамоавий ҳаёт шахснинг инстинктив майлларини тартибга солади, чеклаб қўяди ва одамни ўз жинсий майлларини тийишга мажбур этади.

Психологик қонуниятларга мувофиқ тийиб қўйилган майллар одам бош миясининг онгсизлик қисмига ўтади ва бу қисмдаги ҳар турли “комплексларга” бирлашади. Фрейд бу “комплексларнинг” намоён бўлишини инсон шахси фаоллигининг асосий сабабидир дейди. Кўриниб турибдики, Фрейднинг бу

фикри ҳам инсон шахси фаоллигини таъминловчи манбалар ҳақидаги илмий ҳақиқатга тўғри келмайди.

Илмий психологик таълимотга кўра, инсон шахси фаоллигининг асосий манбаи унинг эҳтиёжлари бўлиб, бу эҳтиёжлар одамни маълум сифат билан ҳаракат қилишга, фаоллик кўрсатишга ундайди. Шахснинг моддий эҳтиёжлари - ейиш, уйқу, ичиш, иссиқ-совуқдан сақланиш, кийим-кечак, уй-жой кабиларнинг қондирилиши фақат унинг ҳаракатларига боғлиқ бўлади ва бу эҳтиёжлар қондирилмаса, одам ўз ҳаётини давом эттира олмайди.

Шахсни фаолликка ундовчи яна бир сабаб унинг маънавий эҳтиёжлари - бошқа одамлар билан мулоқот, билим олиш, китоб ўқиш, ашула, музыка тинглаш, кино, спектакль кўриш кабиларни қондиришга йўналтирилган ҳаракатлардир. Агар бу эҳтиёжларнинг ҳар бири ўз ўрнида қондирилмаса, шахс етук инсон сифатида ўзини намоён қила олмайди, тараққиётдан орқада қолади.

Мустақил Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир шахсга хос бўлган моддий ва маънавий эҳтиёжлар жамиятимиз томонидан қабул қилинган умуммахлоқ қоидаларига асосланади. Республикамизда ҳалол меҳнат қилиш, элим деб, юртим деб, халқим деб яшаш учун интилиш соф виждонли ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида бундай дейилади; “Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир”.

Умумий психология қоидаларига мувофиқ инсон шахси фаоллиги маълум мотивларга (сабабларга) асосланади. Шахсда моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг турли кўринишлари билан боғлиқ бўлган жуда кўп мазмунли мотивлар борки, бу мотивлар уни ҳамиша ҳаракатга ундайди.

Бу ҳаракатлар жараёнида шахс нафақат ўз эҳтиёжларини қондиради, балки ўзидаги барча психологик сифатларнинг ҳар жиҳатдан мукаммаллашувига ҳам эришади, ақлий ва жисмоний камолотга кўтарилади.

Шахс сифатида танилмоқ учун одам психик камолотнинг муайян даражасига эришмоғи ва ўзини бошқалардан фарқ қилиб турадиган бир бутун вужуд деб билмоғи лозим.

Психологик жиҳатдан шахс деганда муайян қарашлар ва муносабатлари мавжуд бўлган, ўзининг ахлоқий талаблари, фаоллик даражаси ва бошқа муҳим хислатлари билан ажралиб турувчи инсон тушунилади.

Шахснинг таркиб топишида таълим-тарбия, ижтимоий муҳит, фаол фаолиятдан ташқари, табиий шарт-шароитнинг ҳам катта аҳамияти бор. Дарҳақиқат, одам ҳамиша табиатни билишга интилади, ундаги янги-янги қонуниятларни кашф этади ва табиий ҳодисаларни ўзига хизмат қилишга мажбур этади. Жамият тараққиёти одам меҳнат фаолиятининг узлуксиз тараққий этиш ва такомиллашиш жараёнидир. Бу жараён ўз навбатида одам шахсий сифатларини таркиб топтириб, такомиллаштиради, унда янги мазмундаги кўникма ва малакаларни ҳосил қилади, қизиқиш ва эҳтиёжларни вужудга келтиради.

Давр шахсининг таркиб топишида унинг ўзи алоҳида фаоллик кўрсатишига жиддий эътибор бермоқ зарур. Шахснинг психологик

тараққиётини таъминлайдиган манбалар ва воситалар тўғрисида, айниқса, шахснинг камолга етишида табиий, ирсий ва ижтимоий нисбатлар тўғрисида миллий психологик ғояларнинг муҳим амалий аҳамияти бор.

Миллий психологик таълимотга биноан одам табиатнинг бир қисми бўлиб, тирик мавжудот сифатида махсус табиий ва ҳаётий кучларга эгадир. Бу кучлар шахснинг таркиб топишида муайян роль ўйнайди. Шунинг ҳам ҳисобга олмоқ зарурки, ирсий куртаклар ноқулай ижтимоий шароитда нотўғри тарбия таъсирида мутлақо камол топмай келади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Шахс фаолиятининг қандай турлари бор?
2. Фаол ҳаракатлар қандай оқибатларга олиб келади?
3. Одам фаоллигининг манбалари нималардан иборат?
4. Моддий ва маънавий эҳтиёжлар ҳақида гапиринг.

ШАХС ВА ЖАМОА

Шахснинг ижтимоий моҳияти у мансуб бўлган жамоа аъзолари билан турлича муносабатларда намоён бўлади. Чунки ҳар бир одам конкрет шахс сифатида одамлар қуршовида яшайди. Оилада, боғча ёки мактабда, олий ўқув юрти ёки иш жойида, қаерда бўлмасин, шахс одамлар гуруҳи, жамоа билан муносабатга киришади. Таъкидлаш жойизки, шахс муносабатга киришувчи гуруҳ ва жамоалар ҳамма вақт ўзгариб туради.

Аҳил жамоа жамият манфаатлари билан айрим шахс манфаатларини ўз ичига олади. Бир томондан, инок ва аҳил жамоа шахснинг ижтимоий бахт-саодати учун хизмат қилишини унинг хулқ-атворининг юқори мезони қилиб қўяди, иккинчидан, шахсга энг юксак ахлоқий сифатларни сингдиради.

Психология фанида шахс ва жамоа ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг психологик муаммоларига доир масалани атоқли рус педагоглари Н.К.Крупская, С.Т.Шацкий, А.С.Макаренко кабилар илмий жиҳатдан ёритишга муҳим ҳисса қўшдилар. Бу олимлар томонидан назарий ва амалий жиҳатлардан асосланган бу таълимот жамоанинг ғоят катта тарбиявий таъсир кучидан оқилона фойдаланишга асосланади.

Дарҳақиқат, жамоанинг ўз аъзоларига самарали тарбиявий таъсири шу жамоанинг ғоявий етуқлиги, уюшқоқлиги ва жипслигига боғлиқдир. Шахснинг онглилиги, ғоявий ва ахлоқий етуқлиги, эрки, мустақиллиги жамоадаги умумий ахлоқий муҳитга, онглилик даражасига ва умумий манфаатдорликка боғлиқ бўлади. Шундай экан, шахс ўзи мансуб бўлган жамоадаги турли хил муносабатларга дадил киришмоғи, ўз фаоллигини намоён эта олмоғи зарур.

Психологик жиҳатдан жамоа гуруҳлардан иборат бўлади. Гуруҳлар моҳият эътибори билан икки хилга бўлинади; 1. Шартли гуруҳ. 2. Реал гуруҳ.

Айрим белгиларга (ёш, жинс, миллий, касбий ва ҳ.к.) асосланиб, қисқа муддат мобайнида бирлаштирилган одамлар уюшмаси шартли гуруҳ ҳисобланади. Шартли гуруҳ аъзоси нима учун шу гуруҳга тушиб қолганлигини ўзи мутлақо билмайди. Шартли гуруҳнинг ички тартиб-интизоми, умумий

қоидалари, жамоа олдидаги аниқ бурчи ҳам бўлмайди. Шартли гуруҳ аъзолари ўртасида иноқлик, ўзаро ёрдам, симпатик мазмундаги муносабатлар бўлмайди. Чунки улар аввалдан бир-бирлари билан танишган бўлмайдилар, уларнинг умумий мақсади ва манфаатдорлиги ҳам бўлмайди. Шунинг учун бундай гуруҳни бирлаштирган шарт амалга оширилгач, гуруҳ ҳам тугайди, тарқалади.

Аниқ мақсад, маълум муддат асосида уюшган, реал муносабатлар йўли билан бирлашган одамлар гуруҳи реал гуруҳ ҳисобланади. Оила, бир синф ўқувчилари, талабалар гуруҳи кабилар реал гуруҳлардир. Реал гуруҳ аъзолари ўртасида ҳақиқий ҳамкорлик, ўзаро самимий ҳурмат, илиқ муносабат мавжуд бўлади. Реал гуруҳ аъзолари ҳаммаси учун умумий бўлган ҳуқуқ ва бурчларга эга бўладилар. Реал гуруҳ жамиятнинг кичик бўлаги (қисми) ҳисобланади, жамиятнинг одоб-ахлоқ доирасида фаолият кўрсатади. Реал гуруҳ ижтимоий мақсадга эга бўлади.

Реал гуруҳ таркибида референт ёки эталон гуруҳ ҳам мавжуд бўлади. Референт ёки эталон гуруҳ аъзолари шундай одамлар йиғиндисидан иборат бўладики, улардаги фикр-мулоҳазалар, ғоялар, ишонч-эътиқод, дунёқараш, ахлоқий фазилятлар ўзаро уйғун бўлади. Мана шу уйғунлик уларни бирлаштиради ва умумий ҳаракатга йўллайди. Муҳим томони шундаки, референт ёки эталон гуруҳни ташкил этувчилар бу гуруҳга ўз хоҳишлари билан бирикадилар. Бундай гуруҳларнинг юзага келишида бошқа шахсларнинг роли бўлмайди.

Реал гуруҳни унинг катта ёки кичиклигидан қатъий назар бошлиқ (лидер) бошқаради. Бу бошлиқ шу гуруҳ аъзолари ичидан сайланади ёки тайинланади. Айрим расмий ҳоллардагина четдан тайинланиши ҳам мумкин. Лидер зиммасига гуруҳга бошчилик қилиш, уни умумманфаатга йўналтириш, гуруҳнинг ички тизимида интизом ўрнатиш, гуруҳ аъзоларининг тенг ҳуқуқлигини таъминлаш, ҳар бир шахснинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш каби вазифалар юкланади.

Лидер гуруҳдаги ҳар бир кишининг бажарадиган вазифасини белгилайди, бажарилиши зарур бўлган иш учун жавобгарлигини таъминлайди, уларнинг индивидуал имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий фаоллигини кучайтиради.

Реал гуруҳнинг ўз жамоаси олдидаги муваффақияти фақат лидернинг фаолияти билангина белгиланмайди. Гуруҳнинг ютуғини таъминлайдиган муҳим психологик жиҳат шахслараро ўзаро сиғишиш ёки сиғишмаслик масаласидир. Демак, ҳар бир реал гуруҳ ўзининг характер хислатлари билан бошқаларга (ўз гуруҳи аъзоларига) мос келадими, йўқми масаласини лидер биринчи навбатда ҳисобга олиши зарур. Чунки бу масаланинг лидер фаолияти учун ҳам, гуруҳ ҳаёти учун ҳам ғоят катта аҳамияти бор.

Гуруҳнинг муваффақияти учун унинг аъзолари характер хислатлари типи ва бошқа психологик хусусиятлари жиҳатидан ўзаро қовушадиган, сиғишадиган бўлишлари керак. Агар гуруҳ аъзолари ўзаро қовушадиган бўлса, уларнинг хулқ-атвори бошқаларда ижобий реакция, қовушмайдиган бўлса, салбий реакция вужудга келтиради.

Социометрик усулни америкалик психолог Джон Морено кашф этган ва шахснинг гуруҳдаги мавқеини аниқлашда ундан кенг фойдаланган. Психолог М. Воҳидов қайд этганидек, социометрик усулни кичик жамоа ёки гуруҳдаги одамларнинг ўзаро муносабатларини ўрганишда қўлласа бўлади. Лекин жамоа ёки гуруҳ аъзолари бир-бирларини яхши билган тақдирдагина бу усулдан самарали фойдаланиш мумкин.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ижтимоий-психологик жихатдан жамоага таъриф беринг.
2. Реал ва шартли гуруҳлар деганда қандай одамлар уюшмаларини тушунасиш?
3. Реал гуруҳнинг психологик белгилари доимийми?
4. Референт гуруҳ деганда нимани тушунасиш?
5. Лидер ким?

КИРИШИМЛИМИСИЗ

Хар бир саволга «ҳа», «йук», «баъзида» деб жавоб берасиз.

1. Тишингизнинг оғриғи чидаб бўлмас даражага етгунича тиш шифокорига мурожаат қилмайсизми?
2. Қандайдир йиғилишдами, ишхонадами ёки бирор-бир дўстингизданми танбех эшитганингизда кунглингизга қоникмаслик ҳисси ва ғашлик чўқадими?
3. Сизга узоқ шаҳарларга командировкага бориш тўғрисида таклифлар тушадими, сиз уларни ҳар қандай вазиятда ҳам рад этмайсизми?
4. Агар нотаниш йуловчи йул курсатиб юборишингизни илтимос қилса ёки бошқа бирор савол билан сизга мурожаат этса жаҳлингиз чиқадими?
5. Ота-она ва фарзанд уртасидаги муаммолар ёки ҳар хил ёшдаги одамлар ўртасида тушунмовчиликлар кўп бўлиши ҳақидаги фикрларни қабул қиласизми?
6. Сиздан бир неча ой олдин қарз олган танишингиздан пулни қайтариши ҳақида сўрашга уяласизми?
7. Агар сизга ресторанда сифатсизлиги яққол кўриниб турган таом беришса, жим қараб турасизми?
8. Сиз узоқ вақт навбат кутишни ёқтирмайсизми? Тиқилинчда навбат кутишга тўғри келиб қолса, ишни кейинга қолдирасизми?
9. Зиддиятли вазиятларда ўтказилаётган текширувларда иштирок этишга кўрқасизми?
10. Адабиёт ва санъатга тааллуқли бирор-бир шахс тўғрисида ўз қарашларингиз мавжуд бўлса, бошқа бировларнинг фикрларини қабул қилмайсизми?
11. Илмий мавзуларда ёки иш юзасидан туғилган саволларда кимгадир ёрдамлашиб юбориш сизга ёқмайдими?
12. Ўз фикрларингизни оғзаки нутқдан кўра ёзма равишда яхшироқ ифодалайсизми?
13. Олдинда одатдагидай иш юзасидан учрашув кутаяпти. Бу кутиш сизни

хаяжонлантирадими?

14. Ўз хавотирларингизга кимнидир шерик қиласизми?

15. Бир бегона киши билан ёлғиз ўтириб қолдингиз, агар у биринчи бўлиб гап бошласа, суҳбатга киришасизми?

16. Сизга жуда яхши таниш бўлган мавзудаги суҳбатда хато айтилган фикр қулоғингизга чалинди. Унга муносабат билдирмай жим кетаверасизми?

Натижани ҳисобланг: «Ҳа» - 2 балл; «Йўқ» - 0 балл; «Баъзан»

-- 1 балл.

30-32 балл. Сиз киришимли эмассиз, бу ўзингизга ҳам, атрофдагиларга ҳам ҳалал беради. Хамкорликда бажариладиган ишларни уйдлаш сизга қийинчилик туғдиради. Ўзингизни назорат қилинг, одамларни тушунишга урининг.

25-29 балл. Сиз индамас, камгап инсонсиз, ўзингизни ёлғиз ҳис этасиз, шунинг учун дустларингиз кам. Керакли янги муносабатлар, янги ишлар сизни саросимага солади ёки издан чиқаради. Камчиликларингизни тушунинг, такдирга тан беринг, ҳаракатга тушинг.

19-24 балл. Умуман олганда сиз киришимлисиз, нотаниш шарт-шароитда ҳам ўзингизга ишонасиз, янги муаммолар туғилишидан қўрқмайсиз. Ва шунингдек, янги одамлар билан ҳам суриштириб ўтирмай муносабатга киришаверасиз. Баҳс ва мунозараларга истаристамас аралашасиз. Баъзан асосида истехзо ётган мулохазаларингиз меъёридан ошиб кетади. Ана шу камчилигингизни тузатишга ҳаракат қилинг.

14-18 балл. Сиз ўртача киришимлисиз. Суҳбатдошингизнинг қизиқарли суҳбатини бажонидил эшитасиз, зерикарли суҳбатига чидаб берасиз, ўз нуқтаи назарингиздан воз кечмаган ҳолда бошқаларнинг фикрларини ҳам инобатга оласиз, янги инсонлар билан танишишдан қочмайсиз. Аммо шовқинли давраларни ёқтирмайсиз.

9-13 балл. Сиз жуда киришимлисиз, хатто баъзан меъёридан ошиб кетади. Қизиқувчан, гапдон, ҳар қандай саволга обдон жавоб беришга ошиқадигансиз, бу баъзан атрофдагиларга малол келиши мумкин. Янги одамлар билан бажонидил танишасиз. Хамманинг диққат марказида бўлишни истайсиз, хатто бажаришга қўзингиз етмаса ҳам ҳеч кимнинг илтимосини рад этмайсиз.

4-8балл. Сизнинг муомалангиз муваффақиятингиз калитидир, ишларингиз хамиша жойида. ҳар қандай суҳбатни чин кўнгилдан тинглайсиз, муаммоли, ғамгин мавзулардан бошингизга оғриқ, юрагингизга ғам оралайди. Ҳатто ўта шахсий мавзудаги саволлар билан мурожаат қилишганда ҳам бежавоб қолдирмайсиз. Сиз хамиша ҳамма жойда ўзингизни ўз уйингиздагидек ҳис этасиз. Бажариб улгуришингизга қўзингиз етмаса ҳам ҳар қандай ишни қабул қиласиз. Шунинг учун ҳам хамкасбларингиз ва раҳбарлар сизга бироз хавотир ва иккиланиш билан муносабатда бўладилар.

3 ва ундан паст балл. Сизнинг киришимлилигингизни касаллик деб баҳолаш мумкин. Кўп сўзли, гапдон, хатто ўзингизга умуман алоқаси бўлмаса ҳам ҳамма

ишга аралашувчансиз. Қўлингиздан ҳеч нарса келмаган тақдирда ҳам муаммони суриштиришга шошиласиз. Атрофдагилар билан келишмовчиликлар тез-тез рўй бериб туради. Сиз аразчи ва кечирувчисиз. Жиддий ишлардан қочасиз. Туғишганларингизга ҳам, дўстларингизга ҳам, касбдошларингизга ҳам сиз билан жуда кийин. Феълатворингизни ўзгартиришга ҳаракат қилинг. Тоқатингизни тарбияланг, одамларга ҳурмат билан муомалада бўлинг.

ШАХС ВА МУЛОҚОТ

Психологик таълимотга мувофиқ одамнинг шахс сифатида ривожланиб, тараққий этиши узоқ муддатли ва мураккаб жараён ҳисобланади. Одамнинг шахс сифатида камолга етишида насл (биологик омил), ижтимоий муҳит (одам яшаб турган шароит), аниқ мақсадга йўналтирилган тарбия билан бирга унинг бошқа шахслар билан мулоқотларининг ҳам муҳим аҳамияти бор.

Табиийки, шахс ўзи яшаб турган жамият одоб-ахлоқ нормалари қуршовида ҳаёт кечиради. Шундай экан, унинг маънавий олами мазмуни ижтимоий мулоқотлари моҳияти билан изоҳланади. Шахснинг ижтимоий мулоқотлари қанчалик бой ва мазмундор бўлса, унинг маънавий олами шу қадар юксак бўлади.

Мустақиллик туфайли республикамизда янги мазмундаги ижтимоий муҳит юзага келади. Бунинг натижасида инсон шахси олдида қўйиладиган талаблар ҳам ўзгарди, унинг мулоқотлари мазмуни ва доираси ҳам ўзгача бўлиб қолди.

Инсон шахси ёш жиҳатдан ўсган сари унинг мулоқот доираси ҳам кенгая боради. У ўзининг барча орзу ва истакларини алоқа орқали рўёбга чиқаради. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, шахс мулоқотларининг мазмуни унинг ёши улғайиши билан боғлиқ ҳолда ўзгарувчан бўлади. Агар ёш билан боғлиқ ҳолда олиб қараладиган бўлса, шахс мулоқотларининг энг мураккаб ва мазмунли даври унинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ давридир. Бу давр мулоқотларида шахснинг инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, байналминалчилик, жамоачилик каби юқори туйғулари намоён бўлади. Бу каби ахлоқий туйғуларда ифодаланган мазмун шахс мулоқотларига сайқал беради, унинг эмоционал таъсирини кучайтиради, мулоқот жараёнини мазмундор қилади ва ундан томонлар кўзлаган мақсадни амалга оширади.

Яна бир муҳим томони шундаки, фақат мулоқот ёрдами билангина шахс ўзининг ишлаб чиқарувчилик фаолиятини рўёбга чиқаради, бошқаларнинг бу муҳим фаолияти маҳсулдорлигини таъминлашга ўз ҳиссасини қўшади.

Истаган жамоадаги сингари олий таълим тизимида ҳам шахслараро мулоқотларнинг ғоят мураккаб кўринишлари бор. Бу ғоят муҳим мулоқотларни умуминсоний ахлоқ талаблари нуқтаи назаридан давр ахлоқий сифатларига мос тушадиган ва мазмунан унга зид бўлган йўналишларга ажратиш мумкин. Агар мулоқотлар ўзаро ишонч, одиллик, дўстлик, ғамхўрлик, ҳурмат ва эъзоз-эътиборга асосланса, ижобий ҳиссиётлар манбаи сифатида хизмат кўрсатади. Беодоблик, қаллоблик, ғараз, ҳурматсизлик ва ишончсизлик каби йўналишда

бўлса, салбий ҳиссиётлар манбаи мазмунига эга бўлади. Мулоқотлар мазмуни шахслараро муносабатлар моҳиятини ифодалайди.

Шахслараро мулоқотлар гуруҳдаги талабаларнинг бир-бири билан (гуруҳ муҳотида), бошқа гуруҳлар ва курслар талабалари билан, ўқитувчилар, факультет ёки бўлим раҳбарлари, ўқимайдиган дўстлари, оила аъзолари, қариндош ва оға-инилар билан бўладиган мулоқотларни ўз ичига олади. Бу мулоқотлар жараёнида талаба шахсининг қобилиятлари, қизиқишлари, диққати, хотираси, ҳаёли ва тафаккури кабилар ўз аксини топади.

Мулоқотлар тизимида ўқитувчи ва талабалараро мулоқотларнинг роли каттадир. Бундай мулоқотлар уларнинг жонли нутқи орқали амалга оширилади. Бу жараён бирининг билим бериш (ўқитувчи), иккинчисининг шу билимларнинг идрок этишини (талаба) таъминлашни амалга ошириш функциясини адо этиш вазифасини бажаради. Шунинг учун ўқитувчи ва талабалараро мулоқотларда фиклар изчил, мантиқли, асосли ва ишончли бўлмоғи лозим.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Шахсга психологик таъриф беринг.
2. Шахснинг фаоллиги деганда нимани тушунасиз?
3. Шахсда кандай эҳтиёжлар бор?
4. Шахснинг комилликка эришув жараёнини таъминловчи шарт-шароитларни айтинг.
5. Давримиз илгор шахсининг асосий психологик сифатларини таърифланг.

С Е З Г И Л А Р

Маълумки, одам организми ҳамма вақт ташқи дунё билан муносабатда бўлади. Ташқи қўзғатувчиларнинг сезги органларимизга(кўз, қулоқ, бурун, тери ва ҳ.к.) узлуксиз таъсир кўрсатиши туфайли сезги вужудга келади. Сезгиларда инсонни ўраб турган оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларнинг турли хил белги ва хусусиятлари акс этади. Чунончи, ёруғлик нурлари туфайли кўриш сезгиси, ҳаво тўлқинларининг қулоққа таъсири натижасида эшитиш сезгиси, нафас олиш орқали бурун бўшлиғига ҳаво заррачаларининг таъсири туфайли ҳид сезгиси, бирор нарсанинг қўл кафти ёки терига таъсири натижасида тери (тактил) сезгилари ҳосил бўлади.

Одамнинг ташқи дунёни идрок қилиши сезгидан бошланади. Шунинг учун сезгилар ўз моҳияти жиҳатидан шахснинг барча билимлари учун асос ва манба ҳисобланади. Одам сезгиларисиз ташқи дунё предметлари ва воқеаларини билиш имкониятидан маҳрум бўлган бўлур эди. Чунки идрок, хотира, тасаввур, тафаккур ва ҳаёл каби руҳий жараёнлар сезгилар туфайлигина ҳосил бўлади.

Психология фанида сезгиларнинг юзага келиши, уларнинг нерв механизмлари ҳақидаги илмий таълимотни машҳур рус психологи академик И.П.Павлов кашф этди. Бу ҳақдаги илмий ғоялар машҳур олимнинг анализаторлар ҳақидаги таълимотида ўз ифодасини топган.

Сезгилар ёрдамида одам барча предметларга хос бўлган хосса ва хусусиятларни англаб, билиб олади, ўрганади ва улардан ўз эҳтиёжлари учун фойдаланади. Сезгиларнинг иккинчи муҳим томони шундаки, одам ўз организмни сезгилар туфайли ташқи нохуш таъсирлардан ҳимоя қилади. Масалан, иссиқдан, совуқдан сақланиш кабилар, оғирликни, аччиқни сезганда одам улардан ўзини ҳимоя қилади. Агар қўлга бирор нарса урилса ёки санчилса, одам дорҳол қўлини тортиб олади, нохуш таъсиротлан ўзини ҳимоя қилади.

Сезгиларнинг яна бир муҳим томони шундаки, улар (сезгилар) ташқи дунё тўғрисидаги одам билимларининг манбаидир. Дарҳақиқат, одам сезгилари орқали бўлмаса, бошқача йўл билан ташқи оламдаги на бирор хил жисмни, на бирор хил ҳаракатни била олади. Демак, сезгилар билиш жараёнлари жумласидан бўлиб, идрок, хотира, хаёл, кўз нерви ёки катта ярим шарлар пўстлоғининг кўриш маркази зарарланса, кўриш сезгиси юз бермайди.

Шундай қилиб, одамнинг феъл-атвори ва тақдирини аниқлашда кўз муҳим роль ўйнайди, унинг барча хислат ва хусусиятларини намоён этувчи муҳим юз аъзоси бўлиб хизмат қилади.

Эшитиш сезгиларидан бири қулоқ бўлиб, вазифаси товушларни сезишдир. Эшитиш сезгиларининг аҳамияти шундаки, бу сезгилар ёрдамида одам бошқалар нутқини эшитади, ўзгалар билан фикр олишиш имкониятига эга бўлади.

Эшитиш органи бўлган қулоқ ташқи қулоқ, ўрта қулоқ, ички қулоқ каби уч қисмдан иборат. Ички қулоқда эндолимфа деб аталувчи суюқлик модда бор. Бу модда орқали эшитиш марказлари бош мия билан туташади.

Товуш чиқарувчи жисмдан ҳар томонга тарқалувчи ҳаво тўлқинлари эшитиш сезгиларининг кўзғовчисидир. Овоз тўлқинларининг тебранган ҳаво зарралари орқали қулоққа кириши натижасида эшитиш сезгиси вужудга келади. Қулоқнинг ички қисмида тахминан йигирма беш мингга яқин кўндаланг толалардан ташкил топган парда бор. Қулоққа урилган товуш тўлқини ана шу толалардан бирини кўзғайди. Бу кўзғалиш мияга етказилади ва товуш сезиш ҳолати юз беради. Секундига ўн олти мингдан йигирма икки минггача бўлган тебранишдаги товушларни одам қулоғи сеза олади. Бундан ортиқ тебранишдаги товушларни қулоқ эшитмайди. Қулоқ эшитмайдиган юқори тебранишдаги товушлар ультра товушлардир.

Эшитиш аъзоси ҳисобланган қулоқ жуда мураккаб тузилишга эга бўлиб, ҳаво тўлқинидан ҳосил бўлган кўзғалиш ички қулоқ орқали бош миядаги эшитиш марказига етказилади ва бунинг натижасида эшитиш сезгиси юзага келади.

Ички қулоқнинг чиғаноқ қисмида кортий номли аъзо бор. Бу аъзо таёқчасимон ҳужайралардан иборат. Ҳар хил тебранишдаги ҳаво тўлқинлари ана шу аъзо орқали эшитиш рецепторларига етказилади.

Товуш тарқатувчи нарсаларнинг тебраниши ҳаво тўлқинларини юзага келтириши билан бирга одам бош миясида титроқ (титраш) сезгисини ҳам ҳосил қилади. Демак, одам қулоғининг эшитиш имконияти жуда катта бўлса ҳам, у ҳамма товушларни ҳам эшитавермайди.

Ҳид билиш сезгиларининг органи бурун бўлиб, вазифаси турли-туман ҳидларни сезишдир. Ҳид сезгиларининг аҳамияти шахс учун жуда каттадир.

Одам ҳид сезгилари орқали гул, атир каби хушбўй ҳидлардан баҳраманд бўлади. Саломатлик учун зарарли бўлган нохуш ҳидлардан ўзини сақлайди.

Бурун қавагининг юқори қисмида жуда кўп сонли ҳужайралар бор. Ҳидли модаларнинг заррачалари бу ҳужайраларни қўзғатиш натижасида ҳид сезгиси вужудга келади. Бундан ташқари бош миёда ҳид сезишга хизмат қилувчи махсус нервлар ҳам бор.

Таъм ёки маза тил ва оғиз бўшлиғи орқали сезилади. Бу сезгиларнинг қўзғовчилари оғизга олинган моддаларнинг заррачаларидир. Бу заррачаларнинг тил юзасида жойлашган нерв учларига таъсири уфайли маза сезгиси пайдо бўлади.

Таъмлар асосан қуйидаги тўрт сифатга эга;

1. Ширин маза.
2. Нордон маза.
3. Шўр маза.
4. Аччиқ маза.

Тил пардасида маза билиш суугонлари бор. Булар маза билиш куртаклари деб ҳам юритилади. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, тилнинг турли қисмлари турли мазаларни сезиш имкониятига эгадир. Масалан, тилнинг олд қисми ширин мазани, орқа қисми аччиқ мазани, четлари нордон мазани сезади. Тилнинг ўрта қисми эса умуман маза сезмайди.

Маза сезгиларида ҳид сезгиларининг ҳам аҳамияти бор. Чунки ҳид сезгилари орқали одам турли озиқ-овқатларга хос бўлган мазани тўғри сезади ва қабул қилади.

Тери сезгилари ёрдамида организмга бирор нарсанинг тегиши, температура (иссиқлик, совуқлик), оғриқ кабилар сезилади. Тери сезгиларининг хилма-хил функциялари бор. Тери танани ҳимоя қилувчи парда, айриш аъзоси, сезги аъзоси, иссиқлик ажратишни тартибга солиб турувчи аъзо сифатида организмга хизмат кўрсатади. Тери сезгиларининг органлари терининг ташқи қисмидаги таначалардир. Бу таначалар (нутқталар) жуда кўп микдорда бўлиб, махсус функцияларни бажаради. Масалан, 250 мингга яқин нуқта ёрдамида организм совуқни, 30 мингга яқин нуқта ёрдамида эса иссиқни сезади.

Ҳаракат сезгилари орқали одам қўл, оёқ, бош, бўйин, кўкрак, бел каби қисмлардаги ҳаракатларни ва ўз гавдасининг фазодаги ҳолатини идора этади.

Мускул-ҳаракат сезгиларнинг бир тури статик сезгилардир. Статик сезгилар организмнинг фазодаги мувозанат ҳолатини сақлаш сезгиларидир.

Мускул-ҳаракат сезгиларининг органлари организмдаги мускуллар, пайлар ва бўғинлардир.

Одам ҳаёти ва фаоляти учун мускул-ҳаракат сезгиларининг аҳамияти жуда катта. Чунки сезгиларнинг бу тури одамга ўз организмдаги барча қисмларнинг ҳолати ва ҳаракатларини билишга имкон беради. Бунинг натижасида одам гавдасидаги ҳар бир ҳаракатни тўғри ва онгли равишда идора қилади.

Очликни, чанқашни, кўнгил айнишини, ортиқча тўқликни сезиш кабилар органик сезгилардир. Меъда, ичак, ўпка, қизилўнгач ва қон томирлари органик сезгиларнинг органларидир.

Органик сезгилар одам организмнинг ички ҳолатини акс эттиради. Органик сезгиларнинг сезувчи нервлари қизилўнгач, ошқозон, ичак, буйрак, жигар, ўпка, юрак ва қон томирларининг юзларида жойлашган.

Шахснинг ўзини хуш ёки нохуш, бардам ёки хомуш ҳис қилиши органик сезгилар фаолияти натижасидир. Бундан ташқари, организм бирор қисмининг оғриши ёки нотўғри ишлаши ҳам органик сезгилар фаолияти ҳисобланади. Шунинг учун одам организмнинг соғлом бўлиши ва нормал фаолият кўрсатишида органик сезгилар муҳим ўрин тутди.

Сезги органларининг организмдаги ўрни ва қўзғалишига мувофиқ сезги турлари қуйидаги уч гурппага ажратилади;

1. Экстерорецепторлар - бу гурппага кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза ва тери сезги органлари киради. Организмдан ташқаридаги нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари шу органлар орқали акс этади.

2. Проприорецепторлар - бу гурппага мускул-ҳаракат, пай ва бойламларда бўладиган сезгилар ҳамда статик сезгилар киради. Бу гурппага кирувчи сезгиларни ҳаракат ёки кинестетик сезгилар деб ҳам юритилади.

3. Интерорецепторлар - бу гурппага гавда ичидаги органлар - меъда, ичак, жигар, ўпка, қон айланиш органлари, умуман органик сезгилар киради. Бу сезгилар ички органларнинг ҳолатини акс эттиради.

Сезги турларининг ҳаммасида адаптация ҳодисаси мавжуддир. Одам организми ҳар қандай шароитда ҳам ташқи муҳит ўзгаришлари ва таъсиротларига мослашиш, кўникиш имкониятига эга.

Сезги органларининг ташқи муҳит таъсиротларига мослашуви адаптация деб айтилади.

Сезгиларнинг қонуниятлари ҳақида шуни айтиш керакки, одамда сезги ҳосил бўлиши ташқи таъсирга боғлиқдир. Иккинчидан, сезги организмга бирор нарсанинг таъсир этиши биланок ҳосил бўлмайди, таъсир ва сезиш ўртасида қисқа муддатли вақт ўтади. Учинчидан, сезгирликнинг давомийлиги ташқи таъсиротнинг давом этиб туришига боғлиқ бўлади. Агар ташқи таъсир тугаса, қисқа муддатдан кейин сезгирлик ҳам тамом бўлади. Сезгиларнинг кучи аввало қўзғалишнинг кучига боғлиқ. Қўзғалиш қанчалик кучли бўлса, ҳосил бўладиган сезги ҳам шунча кучли бўлади.

Шуни ҳам айтиш керакки, одам ҳар қандай ташқи таъсиротни ҳам сезавермайди. Одам сезги ҳосил қилиш учун ташқи таъсир маълум кучга эга бўлиши шарт. Сезги вужудга келиши таъсирнинг кучига боғлиқ бўлади. Бу жиҳатдан одам сезгирлигининг абсолют ва фарқ қилиш каби икки хил чегараси бор.

Ташқи таъсиротнинг билинар-билинмас (салгина) даражадаги кучи абсолют чегара ҳисобланади. Бу чегара ҳар бир одам организмнинг титраш суръатига боғлиқ бўлади. Шунинг учун бир одам сезган таъсиротни (эшитган

товушни) иккинчи одам сезмаслиги мумкин. Нарсаларнинг таъсири ўртасидаги салгина фарқни ажрата олиш фарқ қилиш сезгирлиги деб юритилади.

Психологик қонуниятга кўра, нарсалар таъсири ўртасидаги фарқ қанчалик кучсиз бўлса, фарқ ажратиш сезгирлиги шунчалик кучли бўлади ва аксинча, таъсиротлар ўртасидаги фарқ қанчалик кучли бўлса, фарқ ажратиш сезгирлиги шунчалик кучсиз бўлади. Фарқ ажратиш сезгирлиги организмнинг таъсиротга мослашувига ёрдам беради, сезги аъзолари сезгирлик даражасининг ўзгариб туришини таъминлайди.

Ҳамма психологик сифатлар сингари сезги аъзоларининг сезгирлик даражаси ҳам одамнинг турмуш тажрибаси, билими ва машқ қилиши орқали ўсиб боради. Яна шуниси характерлики, сезги аъзолари ўзаро муносабатда ва бир-бирига таъсир ўтказади. Агар одам кўриш сезгисидан маҳрум бўлса, унда бошқа сезги турлари (масалан, эшитиш, тери ва ҳ.к.)нинг фаолияти кучаяди. Бу ҳол психология фанида сезги аъзоларининг компенсаторлик хусусияти деб юритилади.

Сезги аъзоларининг ўзаро муносабатларида сенсбилизация (таъсирот туфайли сезги аъзоси сезгирлигининг ортиши) ва синестезия (бир сезги аъзосига таъсир туфайли бошқа сезги аъзоси фаолиятининг ҳам кучайиши), ҳодисалари ҳам бор. Синестезия кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза каби сезги турларида айникса, кўпроқ учрайди.

Сезгиларнинг таълим ва тарбия жараёнидаги аҳамияти жуда каттадир. Сезгилар ташқи дунёни билишнинг дастлабки формаси бўлиб, улар ёрдамида одам ташқи дунёнинг барча предметларини ва воқеа-ҳодисаларини билиб олади.

Одамнинг билимларини ўзлаштириш жараёнида бошқа психик жараёнлар билан бирга сезги турларининг ҳаммаси тўла иштирок этади. Бутун сезги органларининг ягона фаолиятисиз билим эгаллаш, ўқув материални тўғри идрок қилиш мумкин эмас.

Буюк чех педагоги Ян Амос Каменский ибораси билан айтганда, сезги турлари организмнинг ташқи муҳит билан алоқа боғлашига хизмат қилувчи дарчаларидирки, булар орқали одам ташқи оламдаги ҳамма предмет ва ҳодисаларни англаб, билиб олади ва уларга таъсир ўтказади, ўзгартиради. Агар етти сезги туридан бирортасининг фаолияти бузилса, организмнинг ташқи муҳит билан муносабатларида маълум камчиликлар вужудга келади. Шунинг учун ёшликдан бошлаб болаларда сезги органларининг ва сезгирлик фаолиятининг нормал ривожланишини таъминлаш ота-оналарнинг, тарбиячилар ва педагогларнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Шундай қилиб, сезгиларнинг одамнинг ташқи муҳит билан алоқасини ўрнатиш, ташқи дунёни билишдаги аҳамияти беқиёсдир. Қомусий олим, педагогик ғояларнинг буюк билимдони Абу Райҳон Беруний таъкидлаганидек, сезгилар кўз билан кўриш, қулоқ билан эшитиш, бурун билан ҳидлаш, тил билан татиш ва тери билан тегиб билишдан иборат бўлиб, илм ва маърифат (одамда) фақатгина ўшалар орқали ҳосил бўлади. Машҳур олимнинг “Минерология” асарида одам сезгиларининг манбалари ҳақида айтган фикрлари ҳам миллий психологик билим тарихида муҳим ўрин тутди.

Дарҳақиқат, сезгилар ўз қўзғатувчилари орқали қўзғалади. Агар улар меъёрида бўлса, ёқимли ва зарарсиз, ортиқ бўлса, зарарли ва ҳалокатли бўлади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Сезгини таърифланг.
2. Сезгининг турларини тавсифланг.
3. Сезгиларга хос асосий қонуниятлар ҳақида сузланг.
4. Сезгиларнинг таълимдаги ролини тушунтиринг.
5. Адаптациянинг амалий аҳамияти нималардан иборат?
6. Шахсда сезгиларнинг усиши қандай шартларга боғлиқ бўлади?

СЕЗГИЛАР АЛДАМАЙДИ

1. Гапираётганда қўлларингизни ҳаракатлантирасизми?

☐ Ҳа;
☐ Баъзан;
☐ Ҳеч қачон;

2. Одамлар сизга тез-тез юрагидагини тўкиб соладими?

☐ Ҳа;
☐ Йўқ;

3. Ўзингизни ёш боладай ҳис етасизми?

☐ Ҳа;
☐ Йўқ;

4. Бошқа нарсаларни унутган ҳолда бир ишга тамоман берилиб кета оласизми?

☐ Ҳа;
☐ Йўқ;

5. Кирмоқчи бўлган концертингизга барча чипталар сотилиб қўйилибди. Сизнинг ҳаракатингиз?

☐ Ўзингизни қўйганча бошқа концертга тушишга ҳаракат қилиб кўрасиз;
☐ Бошқа бирор бир томошога кириш керак эканда, дея ўзингизни овутасиз;
☐ Жахлингиз чиққанча уйингизга равона бўласиз;

6. Ўзингиздан, ташқи кўринишингиздан доим розимисиз?

☐ Ҳа;
☐ Йўқ;

7. Сухбатдошингизнинг мимикасига еътибор берасизми?

☐ Ҳар доим;
☐ Баъзан;
☐ Ҳеч қачон;

8. Дўстингиз бошига тушган ташвишни у айтиб беришидан олдин ҳам сезган пайтингиз бўлганми?

☐ Ҳа, кўпинча;
☐ Баъзан;
☐ Йўқ;

9. Бошлиғингиз билан муошнингизирилиши ҳақида гаплашиб олмоқчисиз. Аммо унинг кайфияцизлигини сезиб қолсангиз, қандай йўл тутасиз?

☐ Сухбатни бошқа кунга кўчираман;

- ☐ Кайфиятни кўтаришга интилиб, суҳбатимни давом еттираман;
- ☐ Э ришилмаган муваффақиятлар ҳақида гаприб, маош ҳақида чурқ етмайман;

10. Қанақа боғларни ёқтирасиз?

- ☐ Маълум лойиха асосида барпо етилгани;
- ☐ Японча услубдаги;
- ☐ Қишлоқ боғлари;

11.Ташқи тасирга берилувчанмисиз?

- ☐ Ҳа;
- ☐ Йўқ;

12. Баъзан беихтиёр егингиз келмаётган таомни буюриб, сўнг пушаймон бўлган вақтингиз бўлганми?

- ☐ Ҳа;
- ☐ Йўқ;

13. Аниқ бирор қоидаларга риоя қиласизми?

- ☐ Ҳа;
- ☐ Йўқ;

14. Одамлар ҳақидаги илк таассуротингиз ҳар доим нотўғри чиқаверадими?

- ☐ Ҳа, аммо буни кўпинча тан олгим келмайди;
- ☐ Базан;
- ☐ Ҳа;

15. Сиз ўзингиз учун фойдали бўлган ҳамкорлик хусусида таклиф тушди. Аммо дўстингиз ўша ҳамкор билан ишлаган ва ўша ишдан фойда кўрмаган. Сизнинг ҳаракатингиз?

- ☐ Таклифни рат етасиз;
- ☐ Дўстингиздан бу иш ҳақида яхшилаб суриштирасиз ҳамда яна бир бор ўйлаб кўрасиз;
- ☐ Бундай имкониятни қўлдан бой бермайсиз;

16. Фикрингизни билдиришдан олдин факт ва далилларга эмас, балки тасаввур ва образларга кўпроқ суянишингизни сезгнмисиз?

- ☐ Ҳа;
- ☐ Баъзан;
- ☐ Ҳеч қачон;

17. Бошқа шаҳарда саёҳат қилаётиб, ўша ерда яна бир –икки кун қолишни истаб қолдингиз. Аммо меҳмонхоналарда бўш жой йўқ экан. Бир меҳмонхона ходими ўз уйидан жой ажратиб бериш мумкинлигини таклиф қилди. Сизнинг ҳаракатингиз?

- ☐ Агар ўша одам ишончлидай таассурот уйғоса, розилик бераман;
- ☐ Кўринишидан яхши одамга ўхшасада, вазиятни чуқурроқ ўйлаб кўраман;
- ☐ У ажратмоқчи бўлган хона қулайликлари билан қизиқаман;

18. Раҳбарингиз ташкилотининг бошқа шаҳардаги филиалига, касал бўлиб қолган ҳамкасбингиз ўрнига ишлашга сизни ярим йилга жўнатмоқчи. Сиз қандай йўл тутасиз?

- ☐ Рад этаман. Яна бундай масъулиятни бўйнимга ололмайман;

△ Бундай таклифдан бошим осмонга етади, аммо барини яна бир бор ўлчаб кўриш керак;

□ Мағрурлик ила бу масъулиятни гарданимга оламан. Бундай имконият ҳамма вақт ҳам берилмайди;

**Тест натижаларини ҳисоблаб чиқиш учун ҳар бир тўртбўрчак белгили
жавобга 3, айлана белгили жавобга 2, учбўрчак белгили жавобга эса 1
баҳодан қўйиб чиқинг.**

18 дан 29 баҳогача

Доим рақамларга, ақл ва мантиққа асосланиб иш юритасиз. Барча ҳаракатларингизни назорат қилишга интилиб, ички сезгингизга камдан-кам ҳоллардагина таянасиз. Аммо олимлар ички сезгининг бор эканлигини аниқлашгани рост. Шундай экан, уни ҳис қилишга ҳам интилиб кўрсангиз фойдадан ҳоли емас.

30 дан 44 баҳогача

Ички овозни ҳиз қилиб турасизу, аммо унга қулоқ тутмайсиз. Ички сезгига ҳам ишониб туриш лозимлиги ҳақида биласиз, лекин унга унчалик ишонқирамайсиз. Шунинг учунми, аксарият ҳолларда “ўзимам сезувдим-а” деган фикрни такрорлашингизга тўғри келади. Ички сезгингизга ҳам қулоқ солишни ўрганиб олинг. Буни оддий, харид қилишдан ҳам бошлаганингиз бўлади. Ақлнинг гапи билан ички сезгининг фикрларини таҳлил қилиб, сўнг албатта бирор келишувчан хулосани баён қилинг.

45 дан 54 баҳогача

Ички сезгингиз жуда ривожланган. Аксарият ҳолларда унга суяниб қарор қабул қиласиз. Шунинг учун кейинги пушаймонлик билан тугайдиган ишларни кам бажарасиз. Иккиланган пайтларингиз ҳам албатта ички овозингизга қулоқ тутинг, ахир у сизни бир неча маротаба тўғри йўлга бошлаган.

И Д Р О К

Идрок ёки қабул қилиш шахснинг объектив реалликдаги воқеа-ҳодисаларни ва предметларни акс эттиришдаги мураккаблик, яхлитлик ва тўлалиги билан сезгилардан фарқ қилувчи рухий процессдир. Сезгилар ёрдамида предметларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг айрим томонлари, баъзи хусусиятлари билиб олинади. Ҳар бир предмет ёки воқеа-ҳодисада айрим белгилардан ташқари турлича сифатлар ва хусусиятларнинг яхлит комплекси мужассам бўладики, одам уларни бутун формада, яхлит тарзда акс эттиради. Шунинг учун ҳам сезгиларга қараганда идрок веқеликни акс эттиришнинг мураккаб томонидир.

Идрок жараёнида нарсалар образини тўла акс эттиришнинг сабаби шундаки, одам миясида ҳаёт давомида турли-туман қўзғовчилар таъсири туфайли жуда кўп муваққат боғланишлар вужудга келган бўлади. Шунинг натижасида турмуш тажрибасига эга бўлган одам ўзи идрок қилаётган

нарсасини дарҳол тушуниб етади. Таҷрибасиз одамда эса бундай хусусият бўлмайди, яъни у идрок қилаётган нарсасининг туб моҳиятига тушуниб етмайди.

Идрокни сезгиларга нисбатан яна бир мураккаб томони шундаки, ҳар бир предмет, воқеа ва ҳодиса моддий борлиқ формаси бўлган макон ва замон билан боғлиқ ҳолда қабул қилинади. Чунки моддий борлиқда мавжуд бўлиб, одам томонидан идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳамма вақт макон ва замон жиҳатидан бир-бири билан боғлиқ бўлади. Демак, одам ҳар бир предметни идрок қилганда унинг фазодаги формасини (куб, учбурчак, доира), катта-кичиклигини (катта, кичик, майда) муносабатларини (бошқа предметларга ва идрок қилувчига нисбатан) ҳисобга олади. Иккинчидан, ҳар бир предмет идрок қилинганда унинг пайдо бўлиш ва ўзгариб бориш жараёнларига эътибор берилади.

Идрок процессида сезги турларининг барчасидан ташқари бошқа руҳий ҳолатлар ҳам иштирок этади. Масалан, одам атиргулни идрок қилганда унинг чиройли шаклини, ажойиб рангини, хушбўй ҳидини, майин барглари яхлит тарзда қабул қилади. Демак, атиргулни идрок қилишда кўриш, ҳид билиш ва тери сезгилари иштирок этади. Атиргулни идрок қилишнинг бошланиши хотира маҳсули (унинг атиргул эканлигини таниб ажратиб олиш) бўлиб, унинг турли томонлари тўғрисида мулоҳаза юритиш тафаккуридир. Шундай қилиб, истаган предметни ёки воқеа-ҳодисани идрок қилишда ўша нарсанинг моҳиятига қараб руҳий ҳолатларнинг маълум қисмидан фойдаланилади. Дикқат, хотира, хаёл ва тафаккурсиз тўғри, тўлиқ идрок қилиш мумкин эмас.

Идрокнинг нерв механизми ҳам сезгиларниқидан фарқ қилади. Бу фикр идрокка хос нерв-физиологик асоснинг мураккаблигидадир. Идрокнинг физиологик асоси бош миyanинг катта ярим шарлар пўстлоғида вужудга келувчи мураккаб шартли рефлекс боғланишларидир.

Ташқи таъсир катта ярим шарлар пўстлоғида бирлаштирилади, организмнинг бир қанча қўзғовчилар таъсирига реакцияси бир-бири билан боғланади. Ҳар бир предметдаги хоссаларнинг йиғиндисига қараб одам уларни бир-биридан фарқ қилади. Бундан ташқари идрокнинг физиологик асоси биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг фаолияти билан ҳам боғлиқдир. Одам предметларни, воқеаларни фақат кўриш, эшитиш, ҳид билиш орқалигина эмас, балки нутқ орқали ҳам идрок қилади.

Одам томонидан ташқи дунё предметларини ва воқеа-ҳодисаларини идрок қилиш икки хил йўл билан вужудга келади;

1. Ихтиёрий идрок қилиш.
2. Ихтиёрсиз идрок қилиш.

Шахснинг аниқ мақсад асосида муайян объектни идрок қилиши ихтиёрий идрокдир. Ихтиёрий идрокнинг зарур шартлари диққат ва кузатиш-кузатувчанликдир. Кузатувчанлик қобиляти шахснинг ниҳоятда қимматли сифати бўлиб, кузатувчан одам идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалардаги ўхшашлик ва тафовутларни аниқ пайқайди, уларнинг энг муҳим хусусиятларини бир-биридан тез ва тўғри ажрата олади.

Кузатувчанлик қобилияти одамнинг мавжуд шароитни тўғри тушунишига, теварак-атрофдаги воқеа ва ҳодисаларни самарали ўрганишига имкон беради.

Одамнинг предмет ва ҳодисаларни маълум режа асосида изчил равишда аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда идрок қилиши кузатиш ёки кузатувчанлик деб айтилади. Кузатувчанлик шахснинг предмет, воқеа-ҳодисаларни ва уларга хос барча сифатларни дуруст, тўғри, аниқ қабул қилишнинг зарурий шарти ҳисобланади.

Шахснинг муайян мақсадни кўзламаган ҳолда у ёки бу нарсани қабул қилиши ихтиёрсиз идрокдир. Бутун диққати билан лекция тинглаётган талаба бир вақтнинг ўзида коридордаги шовқинни ҳам идрок қилади. Одам гулзорга кирганда, гарчи бир нечтагина гулни узмоқчи бўлса ҳам, гулзордаги бошқа гулларни ҳам идрок қилади. Айрим ҳолларда одам бўлмаган таъсиротларни ҳам идрок этади (бўлмаган предметнинг кўзга кўриниши, бўлмаган товушнинг қулоққа эшитилиши ва ҳ.к.). Буларнинг ҳаммаси ихтиёрсиз идрокнинг мисолларидир.

Демак, шахс теварак-атроф предметлари ва воқеа-ҳодисаларни эҳтиёжларга асосланган ҳолда идрок этади. Лекин айрим ҳолларда эҳтиёжларга асосланмаган ҳолдаги идрокка ҳам йўл қўяди. Ана шундай келиб чиқиб, шахс томонидан идрок қилинадиган барча таъсиротларни эҳтиёжларга асосланган идрок қилиш ва эҳтиёжларга асосланмагани каби икки йўналишга ажратилади.

Умуман эса, идрок қуйидаги турларга бўлинади ;

1. Идрок жараёнида қайси анализаторнинг етакчи роль ўйнашига қараб; кўриш, эшитиш, тери, ҳид билиш, таъм билиш, ҳаракат идрокларига;

2. Материянинг яшаш шаклларига қараб; фазони, вақтни, ҳаракатни идрок қилишга;

3. Фаоллигига қараб; ихтиёрий ва ихтиёрсиз каби идрокларга бўлинади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, идрокка қуйидагича таъриф бериш мумкин ; “Объектив реалликда мавжуд бўлиб, сезги органларига таъсир қилиб турган нарса ва ҳодисаларнинг одам миёсида умумий тарзда, яхлит ҳолида бутун ҳолича акс этишидан иборат бўлган руҳий фаолият идрок ёки қабул қилиш деб айтилади”.

Идрок шахснинг ташқи олам билан муносабатларини ифодалашдаги мураккаб руҳий жараён бўлиши билан бирга, актив жараён ҳамдир. Шунинг учун шахснинг аниқ объектни идрок қилиши маълум мақсадни амалга оширишдан иборат бўлади.

Идрокнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборатдир;

а) предметларни тўғри ва тўлиқ идрок қилиш ўша предметлар мансуб бўлган фонга боғлиқдир;

б) бир фондаги иккита предметни бараварига идрок қилиб бўлмайди;

в) предметлар катта фонда кичик, кичик фонда эса катта кўринадилар;

г) предметни тўғри ва тўлиқ идрок қилиш ўша предмет билан кўз ўртасидаги масофага боғлиқдир. Предмет ва кўз ўртасидаги масофа қанча узоқ бўлса, шунча предмет ўз аксини йўқотгандек кўрилади;

д) тўғри ва тўлиқ идрок қилиш (предметларни ва воқеа-ҳодисаларни) шахснинг турмуш тажрибасига, билимига, диққатига, касбига ва тафаккурига боғлиқ бўлади;

е) воқеаларни тўғри идрок қилиш шахснинг ғоявий йўналиши, эътиқоди ва дунёқарашига боғлиқдир. Ҳар бир шахс ўзининг ғоявий йўналишига асосланиб, содир бўлиб турган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятига ёндашади, уларнинг келажагини тасаввур этади.

Идрок жараёнида апперцепция, иллюзия ва галлюцинация ҳодисалари ҳам мавжуддир.

Апперцепция¹ идрок процессининг шахснинг аввалги билим ва тажрибалари, қизиқиши, эҳтиёж ва одатлари, умуман, психик ҳаётининг умумий мазмунига боғлиқ бўлишидир. Апперцепция ҳодисаси туфайли кишилар идрокининг мазмуни бир-биридан фарқ қилади. Шахслар айнин бир хил нарсани ўз билим даражаси, турмуш тажрибаси, дунёқараши ҳамда ижтимоий даражаси, турмуш тажрибаси, дунёқараши ҳамда ижтимоий келиб чиқиши ва касбига қараб турлича идрок қиладилар. Масалан, “реакция” сўзини кимёгар моддаларнинг кимёвий йўл билан бирикиши деб, социологлар тарихий тараққиётда чекиниш деб, физиологлар ва психологлар эса организмнинг ташқи таъсиротга қайтарган жавоб ҳаракати деб идрок қиладилар.

Апперцепция термини баъзан аниқлиги, тўлиқлиги, ёрқинлиги каби сифатлари маъносида ҳам ишлатилади. Апперцепция барқарор ва вақтинча деб аталувчи икки қисмга бўлинади. Барқарор апперцепция шахснинг дунёқараши, эътиқоди, билими ва маданий савияси, касби ҳамда қизиқишларига боғлиқдир. Вақтинча апперцепция эса, фақат шахснинг идрок процессидаги эмоционал ҳолатига - кайфияти, руҳланиши кабиларга боғлиқдир.

Апперцепция идрокнинг бизга таъсир кўрсатаётган бир қанча нарсa ва ҳодисалар ичидан айримларини ажратиб олишини таъминлабгина қолмай, баъзан нотўғри идрок қилишга сабаб бўлиши ҳам мумкин.

Академик И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотига кўра, апперцепция бош мия қобиғи системалилик фаолиятининг натижаси бўлиб, бунда аввалги тажрибада ҳосил қилинган муваққат нерв боғланишлари янги нерв боғланишларининг ҳосил бўлишига муайян таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, идрок жараёнига одамнинг билим бойлиги, ишонч-эътиқоди, дунёқараши, қизиқиши, эҳтиёжлари ва бутун руҳий ҳаёт мазмунининг таъсири апперцепция деб юритилади.

Идрок процессида иллюзия² ҳодисаси ҳам бор. Сизги органларига бевосита таъсир этиб турган нарсa ва ҳодисаларни нотўғри ёки бузиб идрок қилишдан иборат бўлган психик ҳодиса иллюзиядир.

Нарсаларни нотўғри, бузиб идрок қилиш шахснинг сезгилари ва идрокнинг хусусиятларига боғлиқдир. Агар одамнинг предметларни тўғри ва тўлиқ идрок қилиши учун зарур бўлган шартларидан баъзилари мавжуд бўлмаса, у иллюзияга йўл қўяди. Муайян шароитларда барча одамларда вужудга келувчи

¹ Апперцепция - лотинча “ап” (тааллуғли) ва “перцептио” ўбул ўилиш демақдир.

² Иллюзия - лотин тилидаги “иллюзио” сөзидан олинган бөөлиб, хато, адашиш, янглишиш демақдир.

иллюзиялардан ташқари, баъзан одам кечираётган рухий ҳолат таъсирида ҳам махсус иллюзия пайдо бўлади. Қоронғи кечада қаттиқ кўрққан кишига тўнка йиртқич ҳайвон бўлиб кўринади. Одам темирйўлдан узоқлашаверган сайин темир йўл линиялари ўзаро яқинлашгандек бўлаверади. Аслида эса бундай бўлиши мумкин эмас. Катта ва кичик фондаги шарларнинг кўриниши ҳам иллюзиянинг мисолларидир.

Галлюцинация реал воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги органларига бевосита таъсирисиз одам онгида турли образларнинг хаёлий равишда пайдо бўлишидан иборат психик ҳолатдир. Галлюцинация ҳодисаси кўриш, эшитиш, ҳид билиш ва бошқа соҳаларда ҳам бўлади. Галлюцинация психик касалликнинг белгиси бўлиб, бош мия қобиғидаги кўзғалиш процессларининг сустлиги натижасида, баъзан эса нерв системасининг захарланиши ёки толиқиши натижасида рўй беради.

Галлюцинация рўй берган пайтда одам ҳеч нарсани идрок қилмайди. Галлюцинация образлари илгари идрок қилинган нарса ва ҳодисалар миёда қолдирган изларининг ғайри табиий равишда қайта тикланиши, ғайри табиий тасаввурларнинг онгда пайдо бўлишидир. Иккинчи хил қилиб айтганда, галлюцинация ўйғоклик ҳолатида туш кўриш демакдир. Ўйқ нарсаларнинг кўзга кўриниши, бўлмаган овозларнинг қулоққа чалиниши, бўлмаган ҳидларнинг димоққа урилиши, ўйқ нарсаларнинг баданга теккандай бўлишини сезиш кабилар галлюцинациянинг мисолларидир.

Предметларнинг узоқ-яқинлигини идрок қилишда икки кўз ўқининг бир нуктага йўналтирилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳол конвергенция деб айтилади. Масофага қараб, кўз ўқлари йўналишининг ўзгариши ихтиёрсиз равишда содир бўлади. Кўз мускулларининг қисқаришидан юзага келувчи сезиш ҳолати предметларнинг эгаллаган жойини (узоқ-яқинлиги), масофани идрок қилишга имкон беради.

Ҳар бир предметнинг вақтга қараб ўзгариб туриши вақтни идрок қилишнинг шарти ҳисобланади.

Вақт материянинг яшаш шаклларида биридир. Вақтни идрок қилиш муайян объектив вақт бирлигининг одам онгида бевосита акс этишидир. Вақтни идрок қилиш одамнинг рухий ҳодисаларининг алмашилиши туфайли рўй беради. Вақтни тўғри идрок қилиш вақт бирлигининг (минут, соат ва ҳ.к.) объектив мазмунига ҳамда одамнинг унга бўлган муносабатларига боғлиқ. Одам ўзининг қизиқишлари ва эҳтиёжларига мос келадиган вақт бирлигини тез идрок қилади.

Вақтни идрок қилиш объектив реалликни, реал ҳодисаларнинг тезлиги ва изчиллигини акс эттиришдир. Одамнинг вақтни қабул қилиши тажрибанинг орта бориши натижасида ўсиб боради.

Одам масофани ва вақтни идрок қилгани сингари фазо-маконни ҳам идрок қилади. Фазони идрок қилиш воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг маконда тутган ўрнини, шаклини, миқдорини ҳамда бир-бирига нисбатан муносабатларини уч ўлчовда - баландлик ва узоқликда бевосита акс эттиришдир.

Предметлар фазодаги ўрнига қараб уч бурчакли, тўрт бурчакли, куб, цилиндр кабиларга ажратилади. Катта-кичиклигига қараб эса катта, ўртача, каттарок, кичикроқ, фазодаги муносабатларига қараб, одамга ва бир-бирига нисбатан узоқ, яқин, ўнг, чап, юқори, паст кабиларга бўлиб идрок қилинади.

Одам фазони баландлик, кенглик ва узоқлик каби уч ўлчовда кўриш сезгилари, тери сезгилари ва мускул-ҳаракат сезгилари ёрдамида қабул қилади. Фазони идрок қилишдаги етакчи қисм кўз билан идрок қилишдир. Масофани қабул қилишда бўлганидек, фазо ҳам бир кўз билан (монокуляр) ва икки кўз билан (бинокуляр) идрок қилинади.

Ҳаракат ҳамма вақт макон ва вақт билан боғлиқ ҳолда идрок қилинади. Одам бирор жисмнинг ҳаракатини кузатаётган вақтда (масалан, машинанинг ҳаракатини) унинг ўзига нисбатан жойини (узоқ-яқинлигини) ва вақтини ҳам барабар идрок қилади.

Шундай қилиб, идрокнинг тезлиги, тўлаллиги, аниқ ва равшанлиги ҳамда тўғрилиги одам фаолияти учун жуда зарурдир. Шунинг учун ёшларда тўғри идрок қилишни тарбиялаш муҳим психологик-педагогик муаммолардан биридир.

Ёшларда идрок қилиш фаолияти жуда эрта бошланади. Бола ёшининг улғайиши жараёнида унинг сезги органлари ривожлана боради. Бу ҳол болада идрок фаолиятининг тараққий эта боришига таъсир кўрсатади. Бир ёшга етмаган бола суюқликларнинг рангига қараб, уларнинг мазасини идрок қилади. Чой ёки ширин чойни, анор сувини кўрганда гўдак талпинади. Худди шу тарзда тайёрланган дорини кўргач, стакандан ўзини олиб қочади.

Ёшларнинг идрок жараёни асосан таълим ва тарбия туфайли ҳар жиҳатдан такомиллашади, ихтиёрий идрок ва кузата олиш қобилияти ўсади. Ўз навбатида кузата билиш муваффақиятли ўқишнинг зарур шарти сифатида ўқувчиларда қизиқиш-ҳавас, фикрлаш ва ирода билан бирликда идрок фаолиятини ўстиради.

Идрок сифатларини ўстиришнинг шахс учун аҳамияти шундаки, идрок одамнинг олами билишининг асоси ҳисобланади, одамнинг барча билимлари сезгилар ва идрокдан вужудга келади, инсон хотирасининг маҳсулига айланади ва унинг тафаккури, хаёли, эмоционал ҳолатлари ва иродавий ҳолатларига асос бўлади. Демак, шахсда идрок сифатларининг ўсиши таъсиротлари моҳиятини тез ва тўғри тушунишга имкон беради ҳамда таълим ва тарбия жараёнининг жадаллашувида муҳим омил сифатида хизмат қилади.

Ёшларда идрокни тарбиялашнинг яна бир муҳим шарти уларда турмуш тажрибасининг орта боришидир. Тажрибанинг йўқлиги туфайли гўдак болаларда идрок доираси жуда тор бўлади. Психолог М.Воҳидовнинг таъкидлашича, гўдак болаларнинг бирмунча аниқроқ идрок қилишлари асосан уч-тўрт ойлик даврда бошланса ҳам, аммо идрок қиладиган нарсаларнинг доираси ҳали жуда тор бўлади. Бола тўрт-беш ойлик бўлганда унинг идроки мазмун жиҳатидан бойиб, анча такомиллашади.

Бола ярим ёшга етганда унда кўриш ва тери сезгилари анча ривожланади. Бу даврда бола ўз атрофидаги нарсаларни идрок қила олади. Шу тарзад боланинг ёши улғайган сайин идрок мазмуни ҳам бойийди. Оила муҳитининг таъсирида боланинг руҳий фаолияти ҳар томонлама ўсади, унда кузатувчанлик,

предметлар билан тўғри муносабат таркиб топади, диққат барқарорлашади. Бола идрокнинг ривожланишига таъсир кўрсатувчи факторлардан яна бири боғча ва яслиларда олиб бориладиган кўп қиррали тарбиявий тадбирлардир.

Дарс жараёни, дарсдан ташқари тадбирларнинг ҳаммаси ўқувчидан аниқ мақсадга қаратилган ихтиёрий идрокни талаб қилади. Бусиз ўқувчи билимларни ўзлаштира олмайди. Демак, мактаб муҳити ўқувчидан онгли идрок сифатларини талаб қилади. Бу талабларга тўғри жавоб бериш ўқувчининг табиий зарурий эҳтиёжига айланади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Идрокка таъриф беринг.
2. Идрокнинг сезгилардан фарқини тушунтиринг.
3. Идрокнинг асосий хусусиятларини айтиб беринг.
4. Предметлар ва воқеа-ходисаларни нотугри идрок қилишнинг сабабларини айтинг, иллюзия нима?
5. Тўғри ва тулик идрок қилишнинг шахс учун ахамияти нималардан иборат?
6. Идрок жараёнида турмуш тажрибаси қандай рол уйнайди?

Фойдаланилган адабиётлар :

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. “Маънавий юксалиш йўлида”. Т., “Ўзбекистон”, 1999.
3. Каримов И. А. “Ўзбекистон XX1 асрга интилоқда”. Т., “Ўзбекистон”, 1999.
4. Абдурахмонов Ф. “Қадимги шарқ мамлакатларида психологик фикрлар тараққиёти”. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
5. Абдурахмонов Ф. “Одамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ёндошиш керак”. Т., “Ўқитувчи”, 1996.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. М., Аспект пресс, 1999.
7. Бадмаев Б.Ц. Психология: как ее изучить и усвоить. М., Учебная литература, 1997.
8. Давлетшин М. ва б. Психология: Изохли лугат. Т., Укитувчи, 1998.
9. Каримов В. Ижтимоий психология. Т., «Укитувчи», 1994.
10. Каримов В., Акромова Ф. Психология. Т, 2000.
11. Ғозиев Э. Интелект психологияси. Т, «Ўқитувчи», 1990.
12. Ғозиев Э. Психология. Т, «Ўқитувчи», 1994.
13. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. Т, «Ўқитувчи», 1990.
14. Халилов М.Х. Билиш жараёнлари психологияси. СамДУ нашри, 1999.
15. Немов Р. Практическая психология. М., Владос, 1998.